

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет правничих наук
Кафедра приватного права

Магістерська робота
освітній ступінь – магістр

на тему:

**«ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ
СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ»**

**«ABUSE OF LAW IN CONTRACTUAL RELATIONS OF BUSINESS
ENTITIES»**

Виконала: студентка 2-го року навчання,

Спеціальності 081 Право

Пілюк Анна Андріївна

Керівник Федосєєва Тетяна Романівна

кандидат юридичних наук, доцент

Рецензент Бобрик Володимир Іванович

Доктор юридичних наук, професор

Магістерська робота захищена з оцінкою

_____

Секретар ЕК _____

« ____ » _____ 2025 р.

Київ – 2025

Демарш академічної доброчесності

Я, Тімова Анна Андріївна, студентка 2-го року навчання магістерської програми зі спеціальності «Право» факультету правамих наук НАУКМА, адреса електронної пошти anna.pivnik@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему: «Зловживання правами у договорних відносинах суб'єктів господарювання - викликає виклики академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1.- 3.1.6. Кодексу про академічну доброчесність НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змінами якої я ознайомена;
- підтверджую, що написана мною магістерська робота є самостійною; готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, зокрема порівняння з іншими роботами на факультеті з метою порівняння зі спеціальною електронною системою НаУКМА;
- згодна розу не архівувати мої роботи в репозитаріях та баз даних університету для порівняння з іншими майбутніми роботами.

08.05.2025
Дата

Підпис

Тімова А.А.
Підпис, ім'я

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	8
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ	8
1.1. Правова природа зловживання правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання	8
1.2. Приватноправовий інструментарій зловживання правом у договірних відносинах: загальна характеристика	30
РОЗДІЛ 2	43
ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ СУБ'ЄКТАМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ: ПРАКТИКА ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ	43
2.1. Форми та прояви зловживання правом суб'єктами господарювання у судовій та договірній практиці.....	43
2.2. Аналіз основних умов договорів, які є підґрунтям для зловживання правом	70
2.3. Правові інструменти попередження зловживання правом суб'єктами господарювання	77
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	93

ВСТУП

У сучасному світі ключовою умовою сталого функціонування господарських відносин є сумлінне та добросовісне здійснення суб'єктивних прав. Водночас практика свідчить, що далеко не завжди сторони договору дотримуються духу справедливості, що породжує цілу низку проблем. Зокрема, правові механізми, які покликані гарантувати захист інтересів сторін, нерідко використовуються з метою отримання неправомірної вигоди. У таких випадках виникає зловживання правом – явище, що потребує наукового осмислення та ефективного практичного реагування.

Проблематика зловживання правом привертала увагу багатьох науковців. Зокрема, значний внесок у її розробку зробили: О. В. Бринцева, Н. Л. Буроменська, Т. Т. Полянський, Н. П. Харченко, Д. О. Тихомиров, М. М. Хміль. Напрацювання цих вчених стали основою для критичного аналізу зловживання правом та формування власної позиції щодо меж допустимої реалізації прав у сфері господарських договорів. У працях цих вчених висвітлено загальнотеоретичні засади феномену зловживання правом, проаналізовано його прояви під час здійснення суспільних відносин та запропоновано підходи до кваліфікації таких дій. Відзначимо, що хоча різні аспекти зловживання суб'єктивними правами були предметом численних публікацій, комплексного дослідження зловживання правом саме у договірних відносинах суб'єктів господарювання на теренах вітчизняної науки досі не здійснено. Це підтверджує новизну і актуальність обраної теми та зумовлює необхідність даного дослідження.

Дана тема є надзвичайно *актуальною* в умовах ринкової економіки та загострення конкуренції. Сьогодні кожен суб'єкт господарювання змушений укладати численні договори – як інструмент отримання товарів, послуг чи виконання робіт. Але водночас жоден з них не застрахований від взаємодії з недобросовісним контрагентом, який може використати право не для досягнення законної мети, а з наміром спричинити шкоду або отримати перевагу у спосіб,

що суперечить суті правового регулювання. Саме тому ця тема має не лише теоретичну, але й значну практичну цінність. Попри значну кількість праць, проблема зловживання правом залишається однією з найбільш дискусійних у сучасній правовій доктрині: законодавство не містить чіткого визначення цього явища, а погляди науковців щодо нього суттєво різняться, що вкрай ускладнює пошук шляхів запобігання таким діям. Водночас судова практика свідчить, що кількість випадків недобросовісного здійснення прав не зменшується, способи стають дедалі витонченішими, а сфера проявів постійно розширюється. Нормативною основою протидії зловживанню правом є, зокрема, стаття 13 Цивільного кодексу України, яка встановлює, що дії особи, вчинені з наміром заподіяти шкоду іншій особі, так само як і будь-які інші форми зловживання правом, не допускаються, однак на практиці виявлення та доведення факту зловживання правом є складним завданням, адже недобросовісні дії часто маскуються під формально законні договірні форми. Ситуації, у яких договір стає інструментом досягнення неправомірної мети, порушують баланс інтересів сторін та підривають справедливість у господарських відносинах. Таким чином, глибоке розуміння форм зловживання і їх класифікація є вкрай важливими для ефективного виявлення прихованих схем, захисту прав добросовісних учасників договорів і забезпечення принципу верховенства права у бізнес-відносинах.

Наукове значення дослідження полягає в узагальненні та розвитку існуючих підходів до визначення сутності зловживання правом, аналізі його функціонального змісту в договірних правовідносинах та пропозиціях щодо вдосконалення доктринальної і нормативної бази. *Практичне ж значення* полягає в можливості використання результатів дослідження для ідентифікації та правової кваліфікації зловживань у реальних договірних ситуаціях, а також для підготовки юридично грамотних договорів, що знижують ризик недобросовісної поведінки.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають при здійсненні суб'єктами господарювання своїх цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Предметом дослідження є зловживання правом у цих відносинах, зокрема його форми, ознаки, правові наслідки, механізми захисту прав сторін, а також судова практика щодо вирішення спорів, в яких зловживання набуває практичного виявлення.

Метою дослідження є з'ясування сутності, юридичної природи та проявів зловживання правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання, а також вироблення практичної авторської класифікації його форм на основі аналізу актуальної судової практики.

Для досягнення поставленої мети у роботі поставлені такі *основні завдання*:

- дослідження поняття та правової природи зловживання правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання;
- виявлення та класифікація основних форм проявів зловживання правом у договірній практиці суб'єктів господарювання;
- аналіз судової та договірної практики з метою виявлення типових випадків зловживання правом і способів їх здійснення суб'єктами господарювання;
- дослідження найбільш поширених умов договорів, які створюють підґрунтя для зловживання правом;
- визначення ефективності правових засобів попередження і припинення зловживань правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання та розроблення пропозицій щодо їх вдосконалення.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, а саме: історичний метод – використаний для простеження еволюції поняття зловживання правом: від зародження ідей у римському праві до закріплення відповідних положень у сучасному законодавстві України та формування судової практики; діалектичний метод дозволив розглянути зловживання правом як динамічне явище, що змінюється у відповідь на розвиток господарських відносин та правової культури; формально-юридичний (догматичний) метод – застосовувався при аналізі нормативно-правових актів, що регулюють межі

здійснення цивільних прав, а також змісту договірних умов на предмет їх відповідності вимогам законності та добросовісності; метод аналізу судової практики – використаний для дослідження реальних справ та узагальнення підходів судів до розгляду спорів, пов'язаних із зловживанням правом, аналіз судових рішень дозволив виявити типові схеми недобросовісної поведінки та оцінити ефективність застосування правових засобів реагування на такі зловживання; системно-структурний метод дозволив розглядати зловживання правом як елемент більш широкої системи договірного регулювання, що перебуває у взаємозв'язку з принципами свободи договору, добросовісності, розумності та справедливості.

Таким чином, обрана тема є багатогранною і водночас вкрай необхідною для поглибленого наукового осмислення проблеми зловживання правом у договірних відносинах. Ми переконані, що результати нашого дослідження можуть стати не лише основою для подальших теоретичних досліджень, але й практичним інструментом для юристів та учасників господарських правовідносин у боротьбі з недобросовісністю в договірній сфері.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИНАХ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

1.1. Правова природа зловживання правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання

Перш ніж проводити характеристику зловживання правом у договірних відносинах та пошук його правової природи, пропонуємо зануритися глибше у саме поняття «зловживання правом», зрозуміти звідки воно бере свої витoki та побачити чи є єдиний підхід до розуміння цього поняття у сучасній українській доктрині. Таким чином, ми зможемо краще зрозуміти усі нюанси зловживання правом у договірних відносинах, адже щоб розібратися у конкретному питанні, слід розглянути його ширше та більш комплексно, що у свою чергу значно допоможе при подальшому дослідженні даної проблематики.

Якщо у когось складається враження, що зловживати правом можливе лише у країнах, які врегульовують правовідносини недосконалим законодавством, дозволяють своїм громадянам багато свавілля, закривають очі на корупцію – то така особа помиляється, адже витoki зловживання правом беруть свій початок ще з давнього Риму і простежуються у всіх країнах світу, навіть найбільш прогресивних та передових.

Л. О. Шапенко зазначає, що проблема зловживання правом, як і проблема кваліфікації поведінки, є однією з найбільш актуальних не лише в епоху сучасності і не лише для нашої держави. Окреслені питання розглядалися ще першими римськими юристами. Незважаючи на те, що римське право не оперувало безпосередньо терміном «зловживання правом» і цей термін не був закріплений безпосередньо в його нормах, слід визнати, що своїм виникненням досліджувана правова категорія зобов'язана насамперед римському праву. Причому вже тоді можна було помітити досить велику різноманітність прикладів зловживань [123, с. 29-30].

Юридичні ідеї, сформовані в епоху Стародавнього Риму, досі вражають своєю глибиною та логічністю. Не маючи чіткого поділу на матеріальне й процесуальне право, римські правники заклали основи для сучасних правових систем. Вивчення цих джерел дозволяє краще зрозуміти витoki права та його поступову трансформацію.

Римські юристи чітко розрізняли «строге право» (*jus strictum*), тобто таке, що не допускає жодних відхилень від прийнятих норм, та «справедливе право» (*jus aequum et bonum*), орієнтоване на його ідеальні першооснови. І хоч пошук «справедливого права» істотно ускладнював юридичну практику, однак саме йому мала бути, за уявленнями тих часів, підпорядкована правозастосовча діяльність [20, с. 4].

За загальним правилом, у римському праві діяв принцип безмежної свободи правоздійснення. Спочатку діяв принцип «*qui jure suo utitur, nemini facit iniuriam*» (з латинської «хто здійснює своє право, той не утискає прав інших») [18, с. 17]. Цей принцип, виведений із римського законодавства і промов римських юристів та сформульований пізніше юриспруденцією як загальний принцип, відображає сутність рабовласницького устрою, коли вся влада та необмеженість у користуванні правами надавалися рабовласникам. А отже, це означало, що зрештою зловживання правом не існує [124, с.13-14].

Згодом дана концепція була імплементована як у міжнародне право, так і в національні правові системи різних країн. Але траплялися випадки, коли здійснення особою належного їй права супроводжувалось умисним завданням шкоди правам та інтересам інших осіб; тоді з'являється поняття «зловживання правом»: «*summum ius – summa injuria*» («право, доведене до абсурда, – несправедливе право») [2, с.31].

З метою досягнення балансу між інтересами суспільства, моральними нормами, релігійними принципами, встановлювалися обмеження для цього права. Це було обумовлено тим, що безконтрольне користування суб'єктивними правами призводило до певних нестач, обмежень і навіть прямих шкідливих наслідків для інших членів суспільства [10, с.14].

Пізніше римляни такі діяння почали називати «шикана» (chikane). Відповідно до словника української мови «шикана» – це дозволені законом дії особи, спрямовані на заподіяння шкоди іншим особам (особі); зловживання своїм правом; шикана може мати як матеріальний, так і процесуальний характер [110]. Осмислення суперечності, що склалася між принциповим положенням і практикою здійснення суб'єктивних прав, дало змогу римським юристам дійти висновку про необхідність часткової заборони діянь, що формально відповідають мірі правового панування суб'єкта (суб'єктивному праву), але не служать задоволенню жодних його інтересів. Це втілилось у відомій формулі «malitis non est indulgendum», що означає «зловживання неприпустиме» [10, с. 14].

У римському праві зловживання правом власності розглядалося як неправомірна поведінка, що тягнула за собою правові наслідки. Для її припинення застосовувалися спеціальні засоби правового захисту, зокрема деліктні позови та штрафні санкції [4]. Прикладом може слугувати зловживання повноваженнями господарем стосовно раба. Зокрема, закріплено: «не дозволяється занадто жорстоко обходитися зі своїми рабами без законної причини» – і далі: «у випадку, коли б жорстокість панів виявилася нестерпною, їх потрібно примушувати продавати своїх рабів в інші руки. І те, й інше по справедливості, адже ми не повинні зловживати наданим нам правом» [10, с.14].

Зловживання правом ставало важливим аспектом, що сприяв формуванню балансу між індивідуальними правами та загальними інтересами суспільства, наводячи на розуміння необхідності обмежень для досягнення справедливості та стабільності, однак на нормативному рівні він майже не вживався, розвиваючись на початку лише на доктринальному рівні, формуючи юридичну термінологію [26, с. 31].

Тобто як ми бачимо, зловживання правом має свої витоки ще з Стародавнього Риму, що показує наскільки це поняття є старим. Справді, передбачити усі суспільні правовідносини просто неможливо, тому використання загальних принципів права є цілком виправданим та логічним

кроком. Досвід Риму показує, що з розвитком суспільних відносин потрібно правильно реагувати на зміни у таких відносинах та у разі необхідності, або запроваджувати закон, який є більш формалізованим способом закріплення таких відносин, або ж запровадити чи застосовувати уже наявне правило, звичай, принцип, який регулюватиме не лише новостворені суспільні відносини, але й також поширюватиметься на інші сфери життя. Аналізуючи римське право, можна побачити прагнення суспільства поєднати свободу особи у реалізації своїх прав із необхідністю правових обмежень задля захисту загального блага. Юристи того часу брали до уваги моральні норми, релігійні уявлення та суспільні інтереси, формуючи підходи, що сприяли стабільності та справедливості у правовому порядку. Закладені у Стародавньому Римі уявлення про баланс між правами та обов'язками стали основою для подальшого розвитку правової думки в європейській традиції.

Вважаємо, що цікаво розглянути як саме зловживання правом виникло у правовій площині. У одній із своїх праць М.І. Козюбра зазначає, що колізія, а саме так автор називає виникнення зловживання правом, можлива під час реалізації правової норми всупереч меті, для якої вона була встановлена, коли припис правової норми свідомо виконується однією особою на шкоду інтересам іншої особи. Інакше кажучи, «буква» використовується всупереч «духу» права. Зловживання правом базується на реалізації особою наданих їй суб'єктивних прав, тобто особа діє у дозволений спосіб, передбачений правом. Натомість, здійснюючи правопорушення, особа діє у спосіб, заборонений правом. З точки зору позитивізму поведінка, яка здійснюється у спосіб, передбачений нормою, є цілком правомірною. На думку вченого, критерієм зловживання правом є відхилення від його цільового призначення, зокрема ігнорування базових правових принципів, таких як справедливість, добросовісність, гуманізм і розумність. Суб'єктивне право слід оцінювати не лише з точки зору формальної можливості діяти, а й через призму наслідків для інших осіб і суспільства загалом [17, с. 295].

Говорячи про дух права, не можемо не згадати про трактування права Густавом Радбрухом, відповідно до якого право може бути зрозуміле виключно виходячи з його апріорної ідеї, яка визначає його цілі. У свою чергу, «ідея права» складається з трьох основних цінностей: справедливості, доцільності й правової стабільності [111, с. 67].

У своїй дисертації О. О. Мілетич комплексно підійшла до питання виникнення зловживання правом та окреслила «основні закономірності виникнення та функціонування «зловживання правом»:

а) зловживання правом як негативний соціальний феномен виникає одночасно із правом та функціонує у межах конкретного суспільства. Існування його поза правом і суспільством є неможливим; зловживання правом еволюціонує та видозмінюється разом із суспільними трансформаціями. Отже, ступінь розвитку зловживання правом, як негативного соціального феномена, залежить від ступеня розвитку самого суспільства;

б) якісна характеристика зловживання правом значною мірою зумовлена ментальними особливостями в певних координатах часу і простору. Крім того, варто враховувати також особливості відповідної правової системи, зокрема етнічні та релігійні традиції того чи іншого суспільства. Множина форм і видів зловживання правом є категорією мінливою, залежною від стану розвитку суспільства;

в) прояви зловживання правом мають конкретно-історичний зміст і динамічний характер. З ускладненням економічної та соціальної структури суспільства ускладнюються відповідні форми та види зловживання правом;

г) подолати зловживання правом остаточно не можливо. Проте, необхідно віднайти шляхи щодо протидії, запобігання та мінімізації цього явища на нормативному, правовому, культурному та суспільному рівнях» [31, с. 14]. На наш погляд, авторка дала найбільш повний та зрозумілий перелік підстав, які спонукали виникненню зловживанню правом, даний підхід нам особливо відгукується, оскільки він у собі поєднує як аспект природного права, так і норм законодавства, а що найбільш цікаво – це прийняття того факту, що зловживання

правом неминуче у будь-якому випадку та те, що його не можна звести до нуля, але є можливість звести до мінімуму.

На підставі отриманої інформації та розуміння того як виникло зловживання правом, пропонуємо окреслити основні підходи до розуміння поняття «зловживання правом» серед українських вчених. Однак, слід відразу зазначити, попри те, що перші спроби осмислення проблеми зловживання правом з'явилися ще в римському праві, сучасний рівень її наукового вивчення на теренах України потребує суттєвого поглиблення. Інститут зловживання правом є відносно новим в українському законодавстві та недостатньо розробленим юридичною наукою, а існуючі правові погляди є доволі суперечливими [8, с. 51].

Ми погоджуємось із думкою науковця В. В. Лазарева, який пропонує поділ зловживання правом на дві групи, залежно від того представниками природного чи позитивного права є вчені [26, с. 186].

Так, наприклад, представники природної течії права мають позицію, згідно з якою право ніяк не може бути спрямоване на спричинення зла, тому що воно являє собою етичний мінімум, зведені в закон моральність і справедливість. На підтримку цієї теорії можна навести думку М.І. Козюбри, який в одній із своїх робіт пише, що право як феномен пов'язане тільки з позитивними цінностями. З огляду на це, словосполучення «правова патологія», яке часто використовують у літературі для позначення злочинів, адміністративних проступків та інших правопорушень, є некоректним, оскільки патологія – це відхилення від правових норм, а тому правовою бути не може. Правознавець у своїй статті умовно ділить цінності у праві на два основні види. До першого з них відносяться цінності, які становлять духовну основу права, визначають його сутність, без втілення яких право як явище неможливе. До цих цінностей відноситься насамперед ідея справедливості, яка за традицією, започаткованою ще Аристотелем і Аквінським. Сама етимологія справедливості (від *jus* – право, *justitia* – справедливість) свідчить про те, що це категорія не тільки моральна, як здебільшого прийнято вважати, а й правова, яка уособлює нерозривний

онтологічний зв'язок між правом і мораллю. Інакше кажучи, справедливість – це не зовнішній щодо права фактор, на який воно має орієнтуватися, а його атрибут, без якого право втрачає якість права, перетворюючись у свою протилежність – антиправо (навіть у формі закону). Звідси випливає, що аморального права як цілісного явища не може бути за визначенням [21, с. 8]. Тобто у даному випадку можна провести аналогію між поняттями «правова патологія» та «зловживання правом» і дійсно побачити, що дані словосполучення суперечать основоположним принципам та засадам права, а саме – справедливості. Однак, все ж, на даний момент поміж науковців немає єдиного іншого визначення для даного поняття, оскільки такі варіанти як «зловживання законом» або «використання права на власний інтерес, що суперечить іншій особі» не до кінця розкриває сутність всього поняття, яке закладене у «зловживання правом».

Прихильники теорії позитивізму спираються у своєму дослідженні на дефініції, визначені законом, а якщо законодавець не надає чіткого формулювання тих чи інших понять, вони або опиняються у глухому куті, оскільки виявляють відсутність більш-менш прийняттого визначення, або взагалі пропонують виключити відповідну статтю, не знайшовши чіткої законодавчої дефініції. Цілком імовірно, що відмова тих чи інших дослідників від поняття «зловживання правом» криється саме в наведених вище поглядах [109, с. 358; 120, с. 250]. Однак на противагу даній думці, існує цікава позиція, у якій автор говорить, що законодавець не здатен заборонити абсолютно все, що має бути заборонено, адже не все, що має бути заборонено, є достатньою мірою передбачуваним, щоб потрапити до поля зору законодавця. Тому кордони суб'єктивного цивільного права подеколи розмиті, нечіткі. Це «місця», у яких демаркаційна лінія між «має право» і «не має права» не укріплена стіною заборон. Саме в таких «місцях» і виникає потреба в концепції «зловживання правом» [19, с. 32].

Деякі дослідники вважають, що сам термін «зловживання правом» є суперечливим. Користування правами не може бути незаконним, тобто ними неможливо зловживати. Дії, визначені як зловживання, мають місце тоді, коли

особа виходить за межі дозволеного, тобто за межі законодавства. У юридичній літературі зазначається, що межі права окреслюються його нормами. В іншому разі необхідно було б зайняти позицію легалізації до невизначеності правових норм, що неминуче призвело б до протиріччя між формою і змістом права, між його «буквою» і «духом» [25, с.31].

На наш погляд, заперечувати існування зловживання правом не потрібно, більше того, заперечення цього принципу – негативно відобразиться на суспільному житті, оскільки на даний момент, зловживання правом є ніби серединою, станом невагомості між правомірними діями і використанням своїх прав та між протиправними вчинками, які призводять до порушення законодавства. Концепція зловживання правом дозволяє балансувати між зарегульованим законодавством та новими суспільними відносинами. Наприклад, саме через часте зловживання норми закону, законодавець може звернути увагу на цю норму та сформулювати їх таким чином, щоб у подальшому зменшити кількість зловживань правом. Ми переконані, що зловживанням правом показує так звані прогалини чи аномалії у законодавстві, але разом з тим демонструє винахідливість людей, оскільки з розвитком технологій та цифрового світу, зловживань сьогодні є дедалі більше.

На думку Л. М. Шипілова, зловживання правом необхідно розглядати як похідну юридичну категорію, тобто як узагальнене поняття, яке включає в себе категорії галузевих юридичних наук (зловживання конституційними правами, зловживання цивільними правами, зловживання батьківськими правами тощо). Вихідною юридичною категорією (максимально узагальненим поняттям) у цьому разі є категорія «правова поведінка», яка водночас із зловживанням правом містить правопорушення та правомірну поведінку [124, 2010, с. 8-9]. Ми розділяємо даний підхід вченого, цей погляд нам резонує та відкликається, оскільки він поєднує у собі як прийняття самого факту існування зловживання правом, так і те, що зловживання містить у собі поведінку, яка суперечить загальноприйнятим нормам суспільства. Схожу думку у своїй роботі висловлює В. В. Резнікова, де зазначає, що зловживання правом слід віднести до

правомірної поведінки, котра може набути неправомірного характеру правопорушення, але не завжди стає ним [99, с. 30].

Такі дослідники як А. С. Штефан та О. Я. Рогач розглядають зловживання правом як специфічну форму правового нігілізму, стверджуючи, що це кваліфікований випадок нігілістичного підходу до права, коли його заперечення відбувається під виглядом його дотримання. Зловживаючи правом, особа фактично виявляє свою неповагу до свобод інших осіб та права в цілому. Особа, яка зловживає правом, діє скептично, зневажливо, належним чином сприймає право, однак не вірить або негативно ставиться до права як найбільш ефективного регулятора суспільних відносин [126, с. 64; 97, с. 262]. Г. М. Чувакова називає зловживання правами видом правової аномалії, та зазначає, що право можна розглядати як цивілізовану форму і спосіб організації і регулювання незалежності особи в суспільстві. Встановлюючи межі юридично можливої діяльності людей, воно завжди обмежує людську незалежність, замінюючи її юридично закріпленою свободою. Право одночасно і охороняє, і обмежує незалежність особи. Воно гарантує індивідові юридично формалізовану сферу особистої незалежності і разом з тим обмежує його антисоціальні інтереси, оголошуючи незаконними способи їхнього досягнення [122, с. 440-441]. В. В. Комаров вважає, що зловживання правом – юридичний парадокс [22, с. 440]. У свою чергу О. В. Ткаля розглянув внаслідок чого виникають такі правові аномалії. Відтак, на думку правника, правові аномалії виникають внаслідок чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру, наприклад таких як наявність нігілістичних традицій – протягом багатьох століть формувалося нігілістичне ставлення до правових норм, що приймалися в угоду владі та втілювалися в життя з порушенням принципів справедливості, свободи та рівності [114, с. 47].

Ще одним прихильником даного підходу до розуміння «зловживання правом» є науковець Т. С. Марусяк, який розглядає правовий егоцентризм у поєднанні з цинізмом і вважає, що ними є: використання правових норм з метою завдання шкоди іншій особі; сприйняття суб'єктом державних органів і судової системи – як структур, спрямованих на захист виключно його прав і свобод;

використання знання права з прагматичною, корисливою метою для досягнення особистих цілей; презирливому ставленні до права, готовності і вміння використовувати знання права для здійснення злочинних діянь, зловживанні правом; переконання у злочинності та корисливості мотивів інших, недосконалої правової системи та її інститутів; переконання у тому, що для досягнення мети порушення закону є допустимим та у деяких випадках необхідним [111, с. 66].

Тобто на даний момент ми можемо спостерігати за формуванням принципово нового підходу до розуміння концепції «зловживання правом», який не залишає осторонь висвітлюваної позиції та змушує глибше задуматись над цією проблематикою.

З іншого боку, ми не можемо з впевненістю говорити, що особа, яка зловживає правом робить це через своє негативне ставлення до права чи зневажає його як таке. Ми можемо лише стверджувати, що особа діє в межах і в рамках закону, тобто кожен може діяти таким чином, але не кожен про це знає чи розуміє існування такої можливості. Це проблема стосується більше прийнятих законів, якими не можна врегулювати усі суспільні відносини, та скоріше говорить про певну хитрість і винахідливість людини у різних життєвих ситуаціях, або про егоїзм у її діях. Чи можемо ми взагалі назвати зловживанням правом «наглістю» або «веденням справ на свою користь»? Наприклад, візьмемо до уваги договір, який укладають між собою два товариства. Чи є у сторін можливість включити усі необхідні положення, які регулювали б їхні відносини – так. Але чи може одна із сторін, враховуючи її більше вигідне становище, включити більше прав та зменшити для себе кількість обов'язків – так, може. Питання лише в тому чи погодиться на це інша сторона, зважаючи на обставини та на важливість для нього такого договору, або ж зважаючи чи має сторона можливість дати договір на опрацювання своєму юристу. На наш погляд, часто «зловживання правом» полягає у тому, що хтось більше знає про свої права, обов'язки, краще тлумачить нормативно-правові акти та може цим скористатися для своєї переваги, не маючи на меті завдати шкоди іншій стороні, але роблячи

це, із метою, наприклад, зменшення своїх обов'язків по договору. То чи можемо ми говорити, що у даному випадку було зловживання правом, чи це скоріше можна назвати використання права на свою користь? Все ж, навіть беручи до уваги, що правова система допускає певний рівень егоїстичних дій, однак коли особа, користуючись своїми правами, ігнорує очевидну можливість завдання шкоди іншим учасникам правовідносин, такі дії слід кваліфікувати як зловживання правом.

Щодо егоїзму та егоцентризму у своїй роботі висловився науковець В.І. Тимошенко, який назвав зловживання правом деформацією, яка одержала назву правового егоцентризму. На думку вченого ця деформація правосвідомості проявляється в уявленні індивіда про себе як «центру» правової системи. Такий суб'єкт сприймає право виключно як засіб реалізації власних інтересів, ігноруючи загальні принципи правопорядку. Це свідчить про спотворене розуміння сутності суб'єктивного права та ролі державних інституцій у правовому регулюванні [112, с. 17-18].

Також цікаву думку, яку можна використати як відповідь на питання вище, дав у своїй роботі М.І. Козюбра, де зазначив, що зловживання правом не можна відносити до правомірної поведінки, оскільки воно виникає тоді, коли формальна реалізація суб'єктивного права однією особою спрямована на досягнення іншої, ніж передбачено нормою, мети, що в результаті призводить до порушення суб'єктивного права іншої особи або настільки звужує його, що воно перестає бути корисним і цінним для неї. Інакше кажучи, «своє» право протиставляється праву в цілому. Власна мета за допомогою наявного у особи суб'єктивного права на певні дії досягається через нехтування правами інших, вступаючи у протиріччя з принципами, цінностями та метою права взагалі [17, с. 296].

Отож, можемо побачити, що однозначного підходу до розуміння природи поняття «зловживанням правом» серед українських науковців – немає, що тягне за собою варіативність визначень для цієї концепції, тому пропонуємо розглянути кілька із запропонованих науковцями дефініцій.

У монографії Т. Т. Полянського можна знайти одне із перших визначень зловживання правом, а саме – це така протиправна поведінка, в процесі та в результаті якої суб'єкт права, маючи на меті заподіяти шкоду іншим суб'єктам або свідомо припускаючи її настання, формально здійснює певне суб'єктивне юридичне право чи відповідний обов'язок, зміст яких сформульований відносно визначено і тому може бути витлумачений неоднозначно [33, с. 38].

Таке розуміння автором зловживання правом відображає складну юридичну природу цього феномену. Цікавим є акцент на подвійній природі цього феномену – можливості зловживання як правами, так і обов'язками також заслуговує на увагу виділення двох форм умислу: прямого (мета заподіяти шкоду) та непрямого (свідоме припущення шкоди).

М. І. Бару визначає зловживання правом як такі відносини, що існують у дійсності, де правомочний суб'єкт уможливорює недозволене використання свого права, спираючись на своє законне суб'єктивне право [5, с. 118].

Науковець Л. М. Шишлов зловживання правом визначає як особливий вид правової поведінки, яка полягає у використанні громадянами своїх прав у недозволеній спосіб, що суперечить призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкода) окремій особі, суспільству або державі [125].

О. Ю. Хабло визначає зловживання правом як реалізацію наданих повноважень із порушенням встановлених законом меж, унаслідок чого іншим учасникам суспільних відносин завдається шкода [117, с. 466].

На погляд Н. Л. Буроменської зловживання правом є соціально-правовим феноменом, що означає наявність певних відхилень у поведінці суб'єктів правовідносин та полягає у заподіянні шкоди суспільним та/або особистим інтересам третіх осіб, а у окремих випадках, така поведінка може містити ознаки правопорушень [9, с. 6].

Т. Т. Полянський розглядає зловживання правом як специфічне правопорушення, під час якого особа, здійснюючи надане їй державою право, використовує такі способи та форми його реалізації, які завдають шкоду іншим

суб'єктам права, і ця шкода є набагато більшою, ніж блага, здобуті особою внаслідок такого здійснення свого права [32, с. 15-19].

Грунтовніше трактування концепції зловживання правом представлено в роботі Д. О. Тихомиров та Н. П. Харченко, котрі під зловживанням правом розуміють особливий вид поведінки, який виражається у діях чи бездіяльності по використанню особою своїх прав у способи, що суперечать призначенню права, які формально не порушують його, внаслідок чого може завдатись шкода інтересам суспільства, держави або окремої особи, причому здебільшого юридична відповідальність за такі діяння не настає (існують винятки у рамках діянь, які порушують інтереси, що прямо охороняються законом, а отже, в даному випадку діяння будуть відноситись до одного з виду правопорушень: цивільні, сімейні, господарські тощо [113, с. 26–29].

На підставі цих визначень, ми можемо дійти до висновку, що більшість вчених говорить про ті самі речі, але різними словами, хтось пояснює такий феномен зловживання кількома словами, а хтось у самому визначенні виділяє основні ознаки зловживання правом. Однак, на наш погляд, саме визначення, яке пропонує Н. Л. Буроменська є найбільш повним та включає у себе усі аспекти зловживанням правом, такі як: суб'єктивне право, умисел (прямий та непрямий), принципи права та законодавче закріплення норми в межах якої здійснюється зловживання. Дана дефініція звучить наступним чином: зловживання правом у сфері приватного права полягає у здійсненні суб'єктивного права всупереч істинному змісту права та його призначенню, внаслідок застосування якого, суб'єкт завдає або намагається завдати шкоду іншим учасникам суспільних відносин, діючи як в межах формально-правомірної поведінки, так і за її межами, всупереч принципу верховенства права та утвердження правової держави [9, с. 10].

Таким чином, можна зробити висновок про вираженість зловживання правом у двох формах: зловживання правом із наміром завдати шкоди (шикана) та зловживання правом без наміру завдати шкоди. У першому випадку йдеться про навмисну вину, коли особа здійснює реалізацію свого суб'єктивного права з

єдиним наміром – завдати шкоди іншій особі. Натомість другий випадок має ознаки необережності: дії в межах власного права виконуються без наміру нашкодити, однак в результаті таких дій шкода все ж настає.

Юридична природа шикани є близькою до цивільного позадоговірного правопорушення (делікту). Проте основною її відмінністю є те, що шикана є заподіянням шкоди під час здійснення своїх прав, а не протиправною поведінкою суб'єкта [8, с. 54].

Цікавим є факт наявності шкоди під час зловживанням правом, оскільки зловживання правом як особливий вид правопорушення не потребує для своєї кваліфікації наявності шкоди у вигляді прямих майнових збитків. Навіть говорячи про шикану, законодавець зазначає лише умисел її заподіяння, який може залишитися нереалізованим [8, с. 54].

Отже, негативні наслідки від зловживання правом слід розглядати комплексно, враховуючи не тільки матеріальні збитки, а й інші форми несприятливого впливу на учасників цивільних правовідносин. Це можуть бути створені ризики, порушення суспільних інтересів, обмеження зручності використання майна чи погіршення його зовнішніх характеристик.

Через відсутність ознак складу зловживання правом в законодавстві неможливо визначити чіткий перелік меж здійснення суб'єктивного права, вихід за які буде свідчити про зловживання особою своїми правами. Однак, на наше переконання, закріплення ознак в законодавстві лише спричинить більше дискусій та непорозумінь стосовно тлумачення «зловживання правом», оскільки це оціночне поняття і в кожному окремому випадку потрібно досліджувати наявність чи відсутність такого зловживання. Пропонуємо розглянути ознаки, які виділили науковці.

Що цікаво, так те, що юридичний словник Блека подає дефініцію, за якою доктрина зловживання правами відноситься до системи континентального права та включає принцип, за яким особа може понести відповідальність за шкоду, заподіяну діями, на які особа має право, якщо таке право реалізується:

1) з метою чи першочерговою мотивацією завдати шкоди; 2) без серйозного легітимного інтересу, який заслуговує на захист в судовому порядку; 3) всупереч моральним нормам, добросовісності, чи елементарної справедливості; 4) з метою, яка не відповідає правовій меті [1, с. 11].

О. С. Губар обґрунтовує такі істотні ознаки зловживання суб'єктивним правом як недобросовісне здійснення цивільних прав за відсутності виправданого інтересу; умисел на зловживання правом; наявність шкоди або створення умов для настання шкоди при зловживанні правом; правова невизначеність внаслідок неможливості використання спеціальної норми, яка регулює недобросовісне здійснення цивільних прав; нормативна заборона поведінки, яка визнається зловживанням правом [14, с. 7].

На нашу думку, в розрізі дослідження теми, не всі ознаки, які виділив автор, є коректними. Так, не лише умисел має бути в особи для зловживання правом, воно може здійснюватися також у формі необережності, ще однією ознакою, на яку слід звернути увагу – нормативна заборона поведінки. Справа у тому, що якби існувала така нормативна заборона, то ми говорили б вже не про зловживання правом, а про правопорушення, що хоч і має спільні ознаки із зловживанням, однак принципово відрізняється, особливо у частині відповідальності.

М. М. Хміль у своїх напрацюваннях виділяє наступні ознаки:

- засіб зловживання правом (ним завжди виступає суб'єктивне право).
- Мета зловживання правом. Під час зловживання правом право, надане суб'єкту для одних цілей, використовується зовсім для інших цілей. При цьому, призначення конкретного суб'єктивного права визначається загальними принципами права, принципами тієї галузі права, у рамках якої воно було надано, метою і змістом самого суб'єктивного права. Важливість такої ознаки зловживання суб'єктивним правом обумовлена тим фактом, що зловживання виглядає як здійснення права, тому що дії, які його складають (якщо розглядати їх у відриві від мети їхнього здійснення) не виходять за межі дозволеної поведінки.

- Шкода. Зловживання правом являє собою таке здійснення суб'єктивного права, що заподіює зло. У противному випадку правову поведінку не можна віднести до числа зловживань. Зло розглядається як явище тотожне будь-якій соціальній шкоді, що заподіюється суспільним відносинам у процесі реалізації права.

- Наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням і негативними наслідками. У деяких випадках в якості додаткової (факультативної) ознаки може виступати мотив зловживання правом [119, с. 11].

Тут ми вже бачимо, що автор підійшов більш комплексно до визначення ознак, наприклад, він не конкретизував, якою саме має бути шкода, включаючи тим самим до шкоди як матеріальні так і нематеріальні збитки. Однак, на наш погляд, автор помилково визначив діяння зловживання права як протиправні діяння, оскільки зловживання правом формально відбувається в межах закону.

О. Б. Ганьба до ознак зловживання правом відносить: наявність суб'єктивних прав у конкретного суб'єкта і використання їх не за призначенням; таке зловживання здійснюється умисно; настання негативних юридичних наслідків (шкоди) або загрози їх настання; відсутність прямого порушення приписів норми права [12, с. 96].

Крім того, дослідник вважає, що зловживання правом є межевою поведінкою, оскільки знаходиться на межі між правомірною та протиправною поведінкою (правопорушенням). Вона не є вже правомірною, оскільки не приносить користі особі, суспільству чи державі, а значить не є суспільно корисною, проте вона ще не є правопорушенням, тому що при зловживанні правом відсутнє пряме порушення норм об'єктивного права. У даному випадку можна відмітити підхід науковця, який нам резонує, а саме віднесення зловживання права до межевої поведінки, тим самим підкреслюючи статус невагомості, знаходження цього визначення між двома регульованими площинами [12, с. 96].

Не можемо пройти повз ознак, які запропонувала В. В. Резнікова. Так, до ознак зловживання правом, на думку, науковиці можна віднести такі: а) має

місце лише при недобросовісній реалізації суб'єктом свого суб'єктивного права не за його призначенням; б) завжди має вольовий та усвідомлений характер; в) заподіяння шкоди суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створення загрози її заподіяння; г) характеризується формальною правомірністю [99, с. 34].

Дослідивши історичний контекст, різноманітні підходи до тлумачення сутності поняття «зловживання правом» та визначивши його основні характеристики, ми нарешті можемо перейти до аналізу особливостей цього явища у сфері договірних відносин. Оскільки ні саме поняття зловживання правом, ні його характерні ознаки не закріплені у чинному законодавстві, правозастосування вимагає керування загальними принципами права.

Однак, все ж у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) у статті 13 є згадка про зловживання правом. Так, закон окреслює наступні положення: при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція [121].

У випадку, якщо якесь явище не врегульоване нормами закону, ми маємо керуватися загальними засадами цивільного законодавства, які визначені у статті 3 ЦК України, тобто застосовувати аналогію права [121]. Ця стаття передбачає одразу кілька необхідних для нас засад, а саме: принцип свободи договору та принципи справедливості, розумності та добросовісності, від яких ми і будемо відштовхуватись, характеризуючи зловживання у договірних відносинах. Це зумовлює необхідність більш детального аналізу природи та змісту понять добросовісності, розумності та справедливості в правовому контексті.

Цивільне законодавство ґрунтується на вільному здійсненні цивільних прав, а також добросовісності учасників цивільних правовідносин при здійсненні цивільних прав та виконанні обов'язків. Таким чином особа не може отримувати переваги від недобросовісної поведінки [15, с. 279].

Т. Т. Полянський пропонує характеристику таких трьох підходів до розуміння категорії добросовісності: німецький, французький та англо-американський:

- німецький підхід характеризується тим, що відокремлює суб'єктивне та об'єктивне значення добросовісності, її широке застосування на різних стадіях договірних відносин;
- за французьким підходом добросовісність найчастіше розглядається не як окрема категорія, а у вигляді принципу незловживання правом;
- англо-американський підхід цікавий тим, що позиціонує більш сильні тенденції заперечення добросовісності, менші зв'язки з принципом справедливості та заборонаю лише явних прикладів недобросовісності [33, с. 279].

Нам видається, що саме німецький підхід найкраще характеризує принцип добросовісності у контексті зловживання правом, оскільки передбачає гнучке, системне та всебічне застосування добросовісності на всіх етапах цивільних правовідносин, на відміну від англо-американського підходу, який характеризується значним запереченням добросовісності як окремого принципу та обмеженням її застосування лише до явних порушень. Щодо французького підходу, який ототожнює добросовісність із принципом незловживання правом, він також має певну релевантність для української правової системи. Проте його обмежена спрямованість не дозволяє у повній мірі відобразити комплексний характер добросовісності, який виходить за межі лише протидії зловживанням правом.

Суб'єкт правовідносин буде діяти «добросовісно», якщо він, виходячи з конкретно взятої ситуації, не знав, не міг знати і не повинен був знати про свою неуповноваженість. Особа при здійсненні своїх суб'єктивних прав зобов'язана

внутрішньо (із суб'єктивного боку) оцінювати свої дії на предмет їх добросовісності та з точки зору дотримання моральних засад суспільства, призначення права, їх відповідності законним інтересам інших осіб [97, с. 230].

Тобто аналізуючи питання добросовісності, можна дійти висновку, що цей принцип є фундаментальним та виступає як об'єктивний стандарт поведінки, що вимагає чесності, відкритості та поваги до інтересів інших сторін правовідносин. Зловживання правом, навпаки, характеризується свідомим порушенням цього стандарту і особа, яка вдається до таких дій, усвідомлює їхню неправомірність, оскільки вони суперечать закону, моральним засадам суспільства та принципам справедливості.

Перейдемо до розгляду наступної засади – розумності. Пояснення цьому принципу дав О. Я. Рогач та визначив, що діяти розумно – це діяти у відповідності до своїх потреб, інтересів, але з розумінням того, що ці бажання та прагнення не можуть бути егоїстичними. Саме тому суб'єкт правовідносин повинен бути готовим до самообмежень, до невтручання у свободу інших осіб [97, с. 237]. Правова суть категорії «розумності» в праві полягає в необхідності учасників при здійсненні прав і виконанні обов'язків збалансовано співвідносити свої дії із цілями об'єктивного права, правових моделей поведінки, правами, свободами й законними інтересами інших осіб, а також суспільства й держави, що в свою чергу дозволить забезпечити охорону інтересів кожного суб'єкта правовідносин і не допустити зловживання правом [97, с. 238]. Проте, на жаль, у реальному житті не так багато суб'єктів, які готові свідомо поступитися власними інтересами, комфортом чи цінностями заради добросовісного виконання зобов'язань перед контрагентом. У сучасних умовах, де економічна вигода та матеріальні преференції нерідко мають пріоритетне значення, прагнення до отримання максимальної користі часто переважає морально-етичні засади та принципи чесного ведення договірних відносин. Як наслідок, деякі учасники правовідносин ухиляються від дотримання духу права, ставлячи власні інтереси вище за розумність, добросовісність і справедливість. Це створює ризики для стабільності договірного обігу, адже за відсутності взаємної довіри

та відповідального ставлення до взятих зобов'язань значення правових норм може нівелюватися практикою недобросовісної поведінки.

Якщо говорити про справедливість, то у нашій роботі ми вже частково згадували про цей принцип, однак більш детально пропонуємо розглянути цей принцип на одній із робіт Р. Ю. Ханік-Посполітак, де вчена зазначила, що у правовому контексті справедливість та несправедливість виступають як діаметрально протилежні категорії. При цьому справедливість у правовій площині реалізується через забезпечення балансу прав та обов'язків учасників правовідносин, а також встановлення єдиних стандартів відповідальності за аналогічні дії. Умова договору є несправедливою, якщо одна сторона внаслідок її виконання отримає надмірні, об'єктивно не виправдані переваги перед іншою. При цьому включення такої умови у договір повинно бути результатом недобросовісних переговорів або використання конструкції договору приєднання стороною, яка є економічно могутнішою. Недобросовісність у цьому разі виражається в тому, що економічно сильніший контрагент свідомо та умисно або шляхом обману «нав'язує» іншій стороні не вигідні для неї умови, які неодмінно поставлять її у не вигідне становище [118, с. 104].

Правознавець В. С. Мілаш висловлює цікаву думку щодо частоти зловживанням правом: несправедливі умови в договорах найчастіше використовуються, якщо стороною у договорі є монополісти, які можуть нав'язувати своїм контрагентам товари з примусовим асортиментом або вигідні для себе умови, користуючись своїм панівним становищем на ринку [30, с. 53].

У свою чергу погоджуємось із думкою М. І. Козюбри щодо неабиякого значення критерію справедливості, оскільки сам факт негативного впливу суб'єктивних прав однієї особи на права іншої особи ще не є зловживанням правом. Умови конкурентної боротьби між підприємцями, якщо вони не мають характеру заборонених правом дій, є одним із прикладів можливого завдання шкоди суб'єктивним правам одних осіб (на отримання прибутку) реалізацією суб'єктивних прав іншими особами (зниження цін на аналогічні з конкурентом

товари). Наявність чесної конкуренції як правомірної поведінки є корисною і справедливою як для суспільства, так і для підприємців [17, с. 296].

Тобто символізуючи нерозривний зв'язок між мораллю і правом, справедливість уособлює не зовнішній щодо права критерій, на який воно має орієнтуватися чи за допомогою якого оцінюватись, а його внутрішню, духовну основу, атрибут, без якого право втрачає якість права, перетворюючись на свою протилежність – антиправо [111, с. 8]. Справедливість у договірних відносинах повинна розглядатися не лише як юридична категорія, а й як обов'язковий стандарт поведінки, що забезпечує збалансованість між правами та обов'язками сторін. Її порушення, зокрема шляхом нав'язування невігідних умов договору або використання правових механізмів у спосіб, що суперечить моральним засадам суспільства, веде до правового нігілізму та руйнує довіру до правової системи.

Як ми вже зазначили вище, говорячи про договірні відносини, ми маємо пам'ятати одну з найбільш характерних рис для цих відносин – можливість свободи договору та можливість сторонам самостійно визначати та прописувати умови договору, якщо інше не передбачено законом, що прямо закріплено у частині 1 статті 627 та частині 1 статті 6 ЦК України.

Тобто ми бачимо, що використовуючи принцип свободи договору, феномен зловживання правом у договірних відносинах набуває ще ширшого розуміння, можливостей для його тлумачення, оскільки сторони при договірному зловживанню можуть посилатися на свободу включення положень у договір, які вони вважатимуть за необхідне. І якщо договір виявляє свободу сторін, то зловживання правом – є проявом юридичної несвободи. Суб'єкт правовідносин, здійснюючи свої суб'єктивні права всупереч принципам права, порушуючи межі здійснення цих прав, діє невільно з точки зору юридичної свободи, оскільки своєю поведінкою обмежує, звужує або в інший спосіб посягає на свободи інших учасників правовідносин. Першопричина такої поведінки у свободі, а точніше не стільки в свободі, скільки у зловживанні нею [97, с. 127].

Додаючи принцип свободи договору до відносин між сторонами, береться до уваги, що при визначенні зловживання свободою договору обов'язково враховуються не лише закон чи моральні засади суспільства, а й договір, тобто його умови, вид договору, права та обов'язки сторін при укладенні договору. Виходячи з цього, сторони мають право визначати межі, вихід за які призводить до зловживання правом. Але з іншого боку, сам факт встановлення сторонами таких меж вже може розцінюватися як зловживання правом. Часто одна зі сторін договору є набагато сильнішою та впливовішою за іншу, відповідно така сторона може чинити вплив на іншу сторону, перебуваючи у більш вигідному становищі. Складається ситуація при якій сторони ніби погодили умови договору, використовуючи при цьому принцип свободи, але насправді, одна зі сторін встановила вигідні для себе умови договору та поклала тим самим більше зобов'язань на іншу, що вже свідчить про зловживання правом. Тобто у даному випадку зловживання свободою договору розуміється як вплив однієї сторони договору на іншу сторону з метою спонукати вчинити останню правочин, який завідомо не вигідний для неї.

У своїх напрацюваннях Р. В. Алексій та О. Я. Рогач дали визначення «зловживанню свободою договору», відтак таке зловживання – неправомірна умисна поведінка особи, яка виходить за межі, визначені законом та моральними засадами суспільства, яка спрямована на реалізацію права на свободу договору та при цьому переслідує певну мету [98, с. 262].

Також на основі цього визначення логічно випливають ознаки такого зловживання, які хоч і схожі до вже згадуваних ознак зловживання правом, однак мають свої відмінності:

- наявність у особи свободи договору у вигляді суб'єктивного права та елементу правоздатності;
- вчинення певних дій чи бездіяльності, спрямованих на реалізацію наданої їй свободи договору;
- такі дії чи бездіяльність не відповідають вимогам закону чи моральним засадам суспільства;

- порушення меж, визначених для свободи договору носить умисний характер;
- зловживання свободою договору спрямоване на досягнення певної мети [98, с. 262].

Однак, все ж, в деяких аспектах ми хочемо не погодитись із авторами, оскільки вважаємо, що зловживання не може порушувати норми закону, тобто бути незаконними, оскільки в такому випадку мова вже йтиме про правопорушення. В даному випадку більш доцільно буде говорити про вихід:

- за межі загальних принципів права до, під час та/або після укладення договору,
- за межі умов договору під час його укладення та зловживання його погодженими сторонами умовами.

Зловживання правом у договірних відносинах виникає через зіткнення формальної правової визначеності та необхідності забезпечення справедливості. З одного боку, свобода договору є основоположним принципом цивільного права, що дозволяє сторонам самостійно визначати свої права та обов'язки. З іншого боку, якщо одна сторона використовує цю свободу на шкоду іншій, виникає потреба у судовому або законодавчому втручанні.

Отже, на основі вищевикладеного матеріалу, ми можемо запропонувати своє визначення «зловживання правом у договірних відносинах» – як умисне або необережне використання суб'єктивного права стороною договірних відносин всупереч його соціальному призначенню, що може завдати шкоди іншій стороні договору та/або порушує встановлені принципи цивільного законодавства, норми моралі та права загалом.

1.2. Приватноправовий інструментарій зловживання правом у договірних відносинах: загальна характеристика

У даному підрозділі ми хочемо розглянути різноманітні способи захисту, які суб'єкти договірних правовідносин можуть використовувати з метою зловживання правом. Відтак, логічним буде почати саме із повноважень суду, адже у даному випадку суд справді має неабияке значення при вирішенні спорів.

У 2016 році, після ухвалення Верховною Радою України змін до Конституції та нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів», було засновано оновлений Верховний Суд (далі – ВС) – найвищу судову інстанцію в системі правосуддя України. Створення ВС стало визначною та безпрецедентною подією для вітчизняної правової системи. Проголошувалося, що нова судова інституція відповідатиме європейським стандартам, а участь у конкурсі на посади суддів уперше була відкрита не лише для суддів, а й для адвокатів і науковців без суддівського стажу. Одночасно було ліквідовано всі вищі спеціалізовані суди та Верховний Суд України (далі – ВСУ). Такі зміни сприяли формуванню високих очікувань у суспільстві щодо діяльності нової судової установи. Ми ж хочемо розглянути як ВС розуміє та застосовує такий складний юридичний інститут як «зловживання правом».

У цьому ж році частина 2 статті 16 ЦК України була доповнена нормою про дискрецію судів у випадку, якщо жоден спосіб захисту, передбачений статтею 16 не можна було застосувати до правовідносин. Таку зміну прокоментував у своїй роботі чинний на той момент Координатором Ради з питань судової реформи О. В. Філатов, де зазначив, що якщо суд при розгляді справи визначить, що передбачені законом або договором способи не дають ефективного захисту, він може застосувати інший спосіб захисту, про який просить сторона [116].

Ще до проведення правової реформи професор М. І. Козюбра у своїй праці справедливо підкреслював, що застосування права – це не лише технічна робота з нормами, а глибокий інтелектуальний процес. Він вимагає не просто знання законодавства, а й здатності співвідносити норми з Конституцією, правами людини, моральними цінностями та загальними принципами права. На думку автора, правозастосовна діяльність повинна базуватися на високому рівні

правової культури та здоровому глузді, адже лише так можливо забезпечити справедливе й ефективне тлумачення права в реальних умовах [20, с. 6-7].

Втім, не всі вчені дотримуються такої думки, вбачаючи у наданні дискреції суду можливості зловживання правом. Наприклад, на думку О. В. Бринцева, у ситуації постійної соціально-економічної нестабільності та низького рівня правової культури суспільства скорочення державного регулювання може суттєво підвищити ризики зловживання правом. Учений застерігає, що підміна чітко визначених законодавчих механізмів захисту прав відкритими, але невизначеними «ефективними» способами може призвести до неконтрольованих наслідків. Він наголошує, що кожен спосіб захисту права є одночасно втручанням у сферу прав іншої особи, а отже, потребує чітких меж і запобіжників від зловживань [7].

Так, з огляду на викладене, ми можемо бачити, що наукова спільнота загалом позитивно налаштована щодо впровадження дискреції судів як важливого елементу правової реформи. Вчені підкреслюють значення високої правової культури, що має супроводжувати реалізацію такого механізму, аби забезпечити ефективний захист прав громадян. Однак, не дивлячись на побоювання О.В. Бринцева, дискреція суду позитивно себе показує на практиці вже не один рік, тому робимо висновок, що дана законодавча зміна була вдалим кроком.

Пропонуємо розглянути позицію ВС у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду при розгляді справи від 19.02.2021 № 904/2979/20, у якій суд зазначив, що правовим наслідком зловживання матеріальними (цивільними) правами може бути, зокрема, відмова у захисті цивільного права та інтересу [89].

Згідно з частиною 1 статті 15, частини першої статті 16 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу [121].

Для застосування того чи іншого способу захисту, необхідно встановити які ж права (інтереси) позивача порушені, невизнані або оспорювані відповідачем і за захистом яких прав (інтересів) позивач звернувся до суду. При оцінці обраного позивачем способу захисту потрібно враховувати його ефективність, тобто спосіб захисту має відповідати змісту порушеного права, характеру правопорушення, та забезпечити поновлення порушеного права. Зловживання правом не повинно призводити до того, що особа втрачає усіляку можливість свого судового захисту. Суд лише повинен не дати особі досягти того, що вона прагне досягти зловживальницькою дією, зберігаючи розумний баланс інтересів учасників господарських відносин [89].

До таких самих висновків прийшла Велика Палата (далі – ВП) ВС у ряді постанов: від 05.06.2018, справа № 338/180/17; від 30.01.2019, справа № 569/17272/15-ц; від 11.09.2019, справа № 487/10132/14-ц; від 19.02.2020, справа № 210/4458/15-ц; від 01.04.2020, справа № 610/1030/18-ц; від 16.06.2020, справа № 145/2047/16-ц; від 15.09.2020, справа № 469/1044/17 [36; 50; 38; 45; 34; 41; 40].

Також важливий висновок, який повною мірою відображає доктринальні тенденції у цій сфері, міститься і у постанові ВП ВС від 22.08.2018 у справі № 925/1265/16, у якій суд тлумачить термін «спосіб захисту суб'єктивного права», як закріплені законом матеріально-правові заходи охоронного характеру, за допомогою яких проводиться поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника [46].

Частина друга статті 16 ЦК України наводить перелік способів захисту цивільних прав. Кожен із цих способів – це не що інше, як предмет позову, тобто те, чого особа може вимагати в разі порушення її суб'єктивного цивільного права або охоронюваного законом інтересу. Способи захисту права являють собою законодавчо визначені дії, безпосередньо націлені на забезпечення правового захисту. Такі способи становлять завершальну фазу захисного процесу у формі матеріально-правових чи юрисдикційних заходів, спрямованих на усунення перешкод у реалізації суб'єктами їхніх прав, припинення правопорушень або відновлення попереднього правового становища. Фактичне застосування

певного способу захисту порушеного чи оспорюваного права і є кінцевим результатом правозахисної діяльності.

На думку О. В. Кота, з якою ми звичайно погоджуємось, положення частини другої статті 16 ЦК України цілком відповідає принципам свободи договору, свободи підприємницької діяльності, що належать до головних принципів побудови ринкової економіки та стабільного торговельного обігу [23].

Як зазначає вчений Б. П. Карнаух, у контексті частини третьої статті 16 ЦК України йдеться про ситуації, коли саме обраний позивачем спосіб захисту, тобто його матеріально-правова вимога, є формою зловживання. У таких випадках суд має право відмовити в задоволенні позову, навіть якщо саме право існує та було порушене. Важливо, що відмова не позбавляє особу цього права загалом – вона лише вказує на необхідність обрати інший, ненасильницький щодо права інструмент його захисту, який би відповідав його змісту та меті [19].

Законодавець не надає конкретизації щодо того, що саме мається на увазі під «іншими наслідками», згаданими у відповідній статті кодексу. Втім, до таких наслідків безсумнівно можна віднести застосування загальних механізмів охорони цивільних прав та інтересів, які передбачені статтею 16 ЦК України, іншими положеннями цього Кодексу, а також різноманітними нормативно-правовими актами.

Ми хочемо розглянути більш детально декілька способів захисту на предмет зловживання правом та таким чином подивитися, який саме із цих способів є найбільш ризикованим у контексті зловживання правом та таким, який суб'єкт господарювання використовує на свою користь.

Отож, розпочнемо із такого способу захисту прав суб'єктів господарювання як примусове виконання обов'язку в натурі. Даний спосіб є притаманний тільки договірному праву, оскільки може застосовуватись лише в тих випадках, коли сторона зобов'язана була вчинити певні дії відносно свого контрагента, але відмовилась або уникає можливості виконання. З цього випливає, що цей спосіб захисту застосовується за обов'язкової наявності як мінімум двох сторін: сторона, яка зобов'язана вчинити певні дії, і сторона, яка

має право вимагати вчинення певних дій, що свідчить про застосування такого способу виключно за наявності зобов'язальних правовідносин між позивачем та відповідачем [24, с. 133].

Примусове виконання обов'язку в натурі передбачає імперативне присудження за рішенням суду (стягнення, витребування тощо) і не спрямоване на підсилення існуючого зобов'язання, яке не виконується, способом його відтворення в резолютивній частині рішення суду аналогічно тому, як його було унормовано сторонами в договорі [64].

Подібні висновки викладені у постановках ВП ВС від 11.06.2019 у справі № 910/15651/17, від 14.05.2019 у справі № 910/16744/17, від 25.06.2019 у справі № 910/16981/17 та постановках ВС від 16.07.2019 у справі № 910/15893/17, від 19.01.2022 у справі № 910/6899/21 [37; 39; 48; 42; 44].

На практиці примусове виконання обов'язку в натурі може мати місце в наступних випадках: при невиконанні обов'язку сплатити кошти за виконану роботу (за договором підряду), виконати роботи чи надати послуги (за договорами про виконання робіт і надання послуг), а також вчинити інші дії, передбачені умовами укладеного договору.

Так, позитивним використанням даного способу захисту є рішення Господарського суду Одеської області від 20.06.2024 у справі № 911/555/24, у якому суд підкреслив, що примусове виконання обов'язку в натурі є ефективним способом поновлення порушеного права, коли спірні правовідносини виникли з договірних зобов'язань, неналежне виконання яких призвело до порушення прав позивача [102].

Проаналізувавши судову практику, нами не було виявлено рішень суду, які б розглядали даний спосіб захисту як зловживання правом. На нашу думку, це зумовлено тим, що сторони використовують такий спосіб захисту, коли розуміють, що інша сторона не виконує свої зобов'язання за договором, а отже в позивача є всі законні підстави для звернення із позовом до суду, а оскільки договір вже погоджений сторонами, то суду залишається на підставі його умов ухвалити рішення про задоволення позовних вимог або їх відмови. Ми вбачаємо

невелику можливість зловживанням правом у такому способі захисту як примусове виконання обов'язку в натурі.

Також пропонуємо розглянути такий спосіб захисту як припинення дії, яка порушує право, основна мета якого – зупинити порушення та відновити правомірний стан речей. У господарських відносинах цей спосіб застосовується, коли одна юридична особа здійснює дії, що порушують права або законні інтереси іншої юридичної особи. Він дозволяє оперативно реагувати на порушення, що можуть завдати значної шкоди бізнесу, репутації чи фінансовому стану компанії. Наприклад, якщо одна компанія незаконно використовує торговельну марку іншої, потерпіла сторона може вимагати негайного припинення такого використання.

Однак, на практиці трапляються випадки, коли компанії зловживають цим способом захисту. Зловживання може проявлятися у поданні безпідставних позовів з метою тиску на конкурента або затягування його діяльності. Такі дії суперечать принципам добросовісності та можуть розглядатися судами як зловживання процесуальними правами.

Судова практика свідчить про те, що суди ретельно аналізують поведінку сторін на предмет добросовісності. Наприклад, у постановках ВС від 05.04.2023 у справі № 922/4278/21, від 27.07.2023 у справі № 910/12713/22, суд зазначив, що зловживання процесуальними правами є процесуальним правопорушенням, яке характеризується умисними недобросовісними діями учасників процесу, що призводять до порушення прав інших учасників та перешкоджають господарському судочинству [65; 78].

Отже, при реалізації права на припинення дії, яка порушує право, юридичні особи повинні діяти добросовісно та відповідально, враховуючи інтереси інших учасників правовідносин та дотримуючись принципів справедливості. Недотримання цих принципів може призвести до негативних наслідків, включаючи визнання дій зловживанням правом та застосування відповідних санкцій.

Тепер перейдемо до наступного способу захисту, а саме – визнання правочинів недійсними. В українській мові термін «недійсний» має таке значення: який не має законної сили; який не існує; не реальний. Недійсність правочину зумовлюється наявністю дефектів його елементів: 1) дефекти (незаконність) суб'єктного змісту правочину; 2) дефекти недотримання форми; 3) дефекти суб'єктного складу; 4) дефекти волі – невідповідність волі та волевиявлення [16, с. 34].

Як зазначає О. С. Салазський, при зверненні з вимогою про недійсність правочину особа насамперед повинна перевірити наявність підстав, прямо передбачених статтями 218-235 ЦК України або спеціальними законами. Якщо такі підстави відсутні, слід звертатися до загальних вимог дійсності правочинів, визначених статтею 203 ЦК України. Вчений підкреслює, що українське законодавство наразі не містить спеціальної норми, яка б визнавала зловживання правом самостійною підставою для визнання правочину недійсним [108, с. 30].

На підставі вищесказаного, єдиною можливою причиною для визнання правочину недійсним може слугувати невідповідність одній із вимог щодо дійсності правочину, встановлених статтею 203 ЦК України. Інакше кажучи, необхідно з'ясувати, чи становить використання особою свого права не за призначенням порушення критеріїв дійсності правочину, що закріплені у вищезгаданій статті.

Стаття 215 ЦК України розглядає дві категорії правочинів, які не створюють для сторін юридичних наслідків: нікчемний правочин, визнання якого судом не вимагається через визнання його недійсності законом; оспорюваний правочин, який може бути визнаний недійсним у судовому порядку в тому випадку, коли одна зі сторін або інша заінтересована особа належними доказами заперечить його дійсність на підставах, встановлених законом. Пункт четвертий Постанови Пленуму ВСУ № 9 від 6.11.2009 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» особливо наголошує на важливості чіткого розмежування згаданих різновидів недійсності правочинів [91].

Надзвичайно важливим моментом у цьому контексті є те, що ВС у Постанові від 15.05.2019 у справі № 462/5804/16-ц наголошує, що такий спосіб захисту як визнання договору недійсним не допустимо застосовувати не для захисту цивільних прав чи інтересів особи (до прикладу, з метою створення преюдиції для публічного спору; з метою невиконання обов'язків, що випливають з публічних правовідносин; невиконання боргових зобов'язань) [82].

Принцип недопустимості зловживання правом нерозривно пов'язаний із інститутом фраздаторних правочинів, які детально досліджував ВС у Постанові ВП від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц. Фраздаторність правочину та, відповідно, зловживання правом в актуальній судовій практиці пов'язується насамперед з бажанням боржника уникнути стягнення заборгованості, задля чого він, укладаючи договір, діє недобросовісно, зловживаючи своїми цивільними правами на шкоду правам інших осіб, що ми розглянемо у нашій роботі більш детально у другому розділі [35].

Для більш наочного прикладу зловживання правом однією стороною та застосування іншою стороною такого способу захисту як визнання правочину недійсним, пропонуємо розглянути постанову Касаційного господарського суду ВС від 16.02.2023 у справі № 903/877/20, у якій суд розглянув касаційну скаргу у справі, предметом розгляду якої є поданий ліквідатором у лютому 2022 року в межах справи про банкрутство позов про визнання недійсним Договору відступлення права вимоги (цесії) від 14.01.2020, укладеного між ТОВ «Таблетка А» (чинна назва – ТОВ «Агро Таб») та ТОВ «Фармдрайв» (чинна назва – ТОВ «Акрил-Груп») [69].

ВС у своєму рішенні наголосив, що вчинення власником майна правочину з розпорядження належним йому майном з метою унеможливити задоволення вимоги іншої особи – стягувача за рахунок майна цього власника може бути кваліфіковане як зловживання правом власності, оскільки власник використовує правомочність розпорядження майном на шкоду майновим інтересам кредитора. Особа, яка є боржником перед своїми контрагентами, повинна утримуватися від дій, які безпідставно або сумнівно зменшують розмір її активів [69].

Суд у цій справі дійшов висновку, що фраздаторним може виявитися будь-який правочин, що здійснюється між учасниками господарських правовідносин, який укладений на шкоду кредиторам, отже, такий правочин може бути визнаний недійсним в порядку позовного провадження як такий, що вчинений всупереч принципу добросовісності з підстав недопустимості зловживання правом [69].

При цьому, як було роз'яснено ВС у Постанові від 29.08.2023 у справі № 910/5958/20, якщо позивач не довів порушення його права чи безпосереднього інтересу, в позові слід відмовити. Близький за змістом правовий висновок викладений у постанові ВП ВС від 28.09.2021 у справі № 761/45721/16-ц [81; 49].

Варто підтримати позицію ВС щодо того, що вивчення згаданих правових положень вказує, що підґрунтям для подання особою позову до суду є факт порушення її права та/або охоронюваного законом інтересу. Позов подається суб'єктом, якому належить відповідне право, саме з метою його захисту. Якщо відсутні факти, які б засвідчували порушення права та/або законного інтересу особи, для захисту якого вона звернулася до суду, це є основою для відхилення такої позовної вимоги.

Ще одним способом визнання правочину недійсним є встановлення його фіктивності. Відповідно до частини 1 статті 234 ЦК України, фіктивним є правочин, котрий вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином [121].

Згідно з пунктом 24 Постанови № 9 для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину. Судам необхідно враховувати, що саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. У разі якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний [91].

Крім того, у Постанові ВСУ від 21.01.2015 у справі № 6-197цс14 вказано, що ознака вчинення його лише для вигляду повинна бути властива діям обох

сторін правочину. Якщо одна сторона діяла лише для вигляду, а інша – намагалася досягти правового результату, такий правочин не може бути фіктивним [52].

Більше того, позов учасника правочину про визнання його недійсним з підстав фіктивності може бути розцінений судом як зловживання правом, що є підставою для відмови у задоволенні позову [11, с. 135].

Наприклад, у пунктах 41 та 43 постанови ВС від 07.12.2018 у справі № 910/7547/17 зазначено наступне: звертаючись з позовом про визнання недійсним Договору, Позивач переслідує як кінцеву мету захист свого права власності на Майно, яким він розпорядився за оспорюваним правочинном. Враховуючи викладене вище, Суд вважає, що позов про визнання недійсним Договору, поданий Позивачем, який є стороною цього правочину, що за його ж твердженням було вчинено з метою уникнення звернення стягнення на Майно, не підлягає задоволенню як такий, що спрямований на одержання судового захисту права, яким особа зловжила [88].

У висновках викладених у постанові ВП ВС від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц та постановою ВС від 13.05.2020 у справі № 372/3541/16-ц, від 28.11.2019 у справі № 910/8357/18, від 20.05.2020 у справі № 922/1903/18 зазначено, що позивач має право звернутися до суду із позовом про визнання договору недійсним, як такого, що направлений на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК України), та послатися на спеціальну норму, що передбачає підстави визнання правочину недійсним, якою може бути як підстава, передбачена статтею 234 ЦК України, так і інша, наприклад, підстава, передбачена статтею 228 ЦК України [35; 57; 79; 74].

Отже, проаналізувавши такий спосіб захисту права як визнання правочину недійсним, ми бачимо, що судова практика свідчить, що зловживання правом чи не найчастіше проявляється при обранні такого способу захисту. Особливо це помітно у випадках, коли позивач використовує цей спосіб для створення

преюдиції у публічних спорах, ухилення від виконання боргових зобов'язань або для досягнення інших протиправних цілей. Підтвердженням цього є численні рішення Верховного Суду, в яких позовні вимоги про визнання правочинів недійсними були відхилені через встановлення факту зловживання правом.

***

У першому розділі магістерської роботи ми дослідили теоретичні основи зловживання правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання. Зокрема, ми розглянули правову природу цього явища та визначили основні підходи до його розуміння, його історичні витoki, які простежуються ще у римському праві, сучасні доктринальні підходи, а також проаналізували приватноправовий інструментарій, що застосовується у договірних правовідносинах. З часів античності юридична думка визначала проблему балансування між свободою реалізації прав та необхідністю їх обмеження задля захисту суспільних інтересів, що підтверджує фундаментальну важливість боротьби зі зловживанням правом у сучасних правових системах.

Ми встановили, що зловживання правом є складним правовим феноменом, який виникає у разі використання суб'єктивного права всупереч його соціальному призначенню, що може завдати шкоди іншій стороні договору та/або порушує встановлені принципи цивільного законодавства, моралі та права загалом. З'ясували, що зловживання правом не є тотожним правопорушенням, оскільки формально відбувається в межах правомірної поведінки, проте суперечить принципам добросовісності, справедливості та розумності.

У ході дослідження було встановлено, що в юридичній науці відсутній єдиний підхід до визначення поняття «зловживання правом»: одні науковці розглядають його як особливу форму правопорушення, інші – як проміжну категорію між правомірною та неправомірною поведінкою. Водночас, незважаючи на певну доктринальну розбіжність, більшість дослідників визнають, що зловживання правом пов'язане з недобросовісністю поведінки особи, яка, використовуючи надані їй законом повноваження, діє всупереч принципам справедливості, розумності та добросовісності.

Другий підрозділ дослідження був присвячений приватноправовому інструментарію, який може використовуватися для запобігання та протидії зловживанню правом. Особливу увагу ми приділили ролі судової практики, яка, за відсутності чітко закріплених у законодавстві критеріїв зловживання правом, відіграє ключову роль у встановленні меж правомірної поведінки. Важливими інструментами протидії зловживанню правом є застосування загальних засад цивільного права, а також інституту визнання договорів недійсними у разі їх очевидної несправедливості чи нав'язування умов, які порушують баланс інтересів сторін.

Таким чином, ми бачимо, що хоч поняття та ознаки зловживання правом не закріплені на законодавчому, все ж даний феномен відіграє важливу роль під час укладення договорів між суб'єктами господарювання. Його існування підтверджується судовою практикою, оскільки суди щоразу змушені визначати наявність або відсутність такого зловживання в кожному конкретному випадку, керуючись загальними принципами права. Це підкреслює значущість подальших досліджень у цій сфері, адже розуміння механізмів зловживання правом та пошук ефективних шляхів їх подолання є необхідними для вдосконалення договірного права та підвищення правової культури учасників господарських правовідносин. У наступному розділі ми зосередимося на практичному аспекті зловживання правом у договірних відносинах, аналізуючи конкретні випадки та правові позиції, що склалися у судовій практиці.

РОЗДІЛ 2

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ СУБ'ЄКТАМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ: ПРАКТИКА ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

2.1. Форми та прояви зловживання правом суб'єктами господарювання у судовій та договірній практиці

Під час написання цього розділу нами було проаналізовано чимало судових справ, у яких суб'єктами виступають різноманітні юридичні особи, які оспорювали укладення тих чи інших договорів і предметом позовів яких було зловживання правом іншою стороною. Ми намагалися проаналізувати справи судів із різних міст України, з різним предметами спору та різними обставинами справи, щоб наочно показати де саме «ховається» зловживання правом та чи завжди суди визнають зловживанням те, що сторони називають порушенням їхніх інтересів.

Хоч попередній розділ і був присвячений дослідженню поняття та ознакам «зловживання правом» все ж, ми хочемо розпочати наше практичне дослідження саме із судового узагальнення поняття «зловживання правом» та ознак, які суди виділяють, та на які обставини справи зважають під час вирішення таких категорій справ. Проаналізувавши судові узагальнення, ми на власні очі зможемо побачити на скільки теоретична основа відрізняється від практичної та таким чином ще глибше зануримось у дослідження цього нелегкого питання.

Говорячи про зловживання правом, не можемо не згадати загальні засади цивільного судочинства, про які ми писали у першому розділі, зміст яких детально розкриває зразкове рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 01.12.2004 № 18-рп/2004, у якому суд дає визначення поняттю «охоронюваний законом інтерес». Так, суд зазначає, що «охоронюваний законом інтерес» у логічно-смысловому зв'язку з поняттям «права», треба розуміти як

прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, зокрема, з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам. Принцип добросовісності виключає зловживання правом – права однієї особи не можуть порушувати права інших, навіть якщо зовні дії виглядають законними, але переслідують цілі, суперечні до права. Сторони вільні у виборі контрагента та умов договору, якщо це узгоджується з законом. Добросовісність, розумність і справедливість – основні засади зобов'язальних правовідносин. Вони вимагають, щоб норми та правочини були належними, відповідали загальноновизнаним правилам обігу, забезпечували ефективний захист порушених прав і враховували інтереси інших осіб. Добросовісність – внутрішній орієнтир, а справедливість і розумність – зовнішні критерії, що разом утворюють оціночні категорії цивільного права [106].

Суд враховує і те, що цивільне законодавство не дає визначення даних принципів, віддаючи це на розсуд сторін зобов'язання, тобто укладаючи угоду сторони повинні керуватись внутрішнім критерієм – добросовісністю по відношенню до контрагента (вчиняти дії таким чином, щоб при цьому не завдавалася шкода, неможливість укладення зобов'язання на засадах обману, насильства, зловживання довірою, дотримуватись правової поведінки суб'єктів зобов'язання, вчиняти всі залежні від сторони зобов'язання дії щодо належного виконання зобов'язання та непорушення прав інших осіб), і виходити з зовнішнього критерію – справедливості та розумності, що виражається в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню, тобто кожна сторона у виконанні цивільно-правових зобов'язань повинна дотримуватись такої поведінки по відношенню до своїх прав і обов'язків, яка б виключала необ'єктивні (неупереджені, несправедливі) дії сторін зобов'язання стосовно одна одної [106].

Дане рішення є визначальним для подальшого розвитку правозастосовної практики в питаннях зловживання правом та охоронюваного законом інтересу.

Його значення виходить далеко за межі конкретного спору, адже воно встановлює важливі орієнтири для судової влади та суб'єктів правовідносин у питаннях добросовісності та справедливості. Рішення КСУ стало взірцем у питанні захисту охоронюваного законом інтересу. Воно закріпило підхід, відповідно до якого оцінюється не лише формальна відповідність дій закону, але й їхня відповідність загальним засадам права. Це дозволяє судам ефективніше протидіяти спробам використовувати право в обхід його справжнього призначення. У подальшій судовій практиці це рішення стало основою для розвитку доктрини зловживання правом у цивільному судочинстві. Воно посилює значення добросовісності у правозастосуванні, забезпечує захист інтересів осіб та сприяє правовій визначеності у правовідносинах. Відтак, КСУ не лише встановив важливі правові орієнтири, а й надав ефективний інструмент для боротьби з недобросовісними діями у всіх сферах правозастосування.

Наступним рішенням, яке суди дуже часто використовують у своїй мотивувальній частині під час вирішення справ про зловживання правом є рішення КСУ від 28.04.2021 № 2-р (II)/2021 у справі № 3-95/2020 (193/20). Цим рішенням визнано, що частина третя статті 13, частина третя статті 16 ЦК України не суперечать частині другій статті 58 Конституції України та вказано, що оцінюючи доцільність припису частини третьої статті 13 Кодексу, КСУ констатує, що заборону недопущення дій, що їх може вчинити учасник цивільних відносин з наміром завдати шкоди іншій особі, сформульовано в ньому на розвиток припису частини першої статті 68 Основного Закону України, згідно з яким кожен зобов'язаний не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Водночас словосполучка «а також зловживання правом в інших формах», що також міститься у частині третій статті 13 Кодексу, на думку КСУ, за своєю суттю є засобом узагальненого позначення одразу кількох явищ з метою уникнення потреби наведення їх повного або виключного переліку [107].

Здійснюючи право власності, у тому числі шляхом укладення договору або вчинення іншого правочину, особа має враховувати, що реалізація свободи договору як однієї із засад цивільного законодавства перебуває у посутньому

взаємозв'язку з установленими Кодексом та іншими законами межами здійснення цивільних прав, у тому числі права власності. Установлення Кодексом або іншим законом меж здійснення права власності та реалізації свободи договору не суперечить вимогам Конституції України, за винятком ситуацій, коли для встановлення таких меж немає правомірної (легітимної) мети або коли використано юридичні засоби, що не є домірними. У зв'язку з тим, що частина третя статті 13 та частина третя статті 16 Кодексу мають на меті стимулювати учасників цивільних відносин до добросовісного та розумного здійснення своїх цивільних прав, КСУ дійшов висновку, що ця мета є правомірною (легітимною) [107].

На наш погляд, це рішення також є визначальним для формування судової практики щодо зловживання правом, адже підтвердило відповідність статей ЦК України конституційним засадам правопорядку, закріпленим у частині другій статті 58 Конституції України. Значення цього рішення важко переоцінити, оскільки воно закріплює основоположний принцип – здійснення цивільних прав не повинно порушувати прав та свобод інших осіб. КСУ чітко роз'яснив, що заборона на зловживання правом впливає із загального обов'язку кожного не посягати на права, свободи, честь і гідність інших людей. Рішення надало судам більш чіткі критерії для оцінки добросовісності поведінки сторін у цивільних правовідносинах, сприяло розвитку доктрини зловживання правом і стало одним із ключових джерел судової аргументації у справах, де особи формально дотримуються законів, але використовують право всупереч його справжньому призначенню.

Отож, ми бачимо, що на практиці зловживання правом розглядається не лише судами загальної юрисдикції, але й і КСУ, що ще раз показує наскільки питання зловживання правом було та залишається актуальним і на сьогоднішній день. Хочемо проаналізувати ще декілька судових рішень, які є показовими у питаннях зловживання правом та рішення яких дуже часто стають частинами мотивувальних частин судів нижчих інстанцій.

Касаційний господарський суд у складі ВС в постанові від 26.04.2023 у справі № 644/5819/20, зазначив про те, що договір як приватно-правова категорія, є універсальним регулятором між учасниками цивільних відносин, оскільки покликаний забезпечити регулювання цивільних відносин, та має бути направлений на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [58].

Близькі за змістом правові висновки зроблені Касаційним господарським судом у складі ВС у постановках від 22.02.2024 у справі № 464/7832/21 та від 10.02.2021 у справі № 754/5841/17.

У цих рішеннях суди виклали як саме слід розуміти поняття «зловживання правом», а також виділили ознаки, завдяки яким суди при вирішенні справ, зможуть встановити наявність або відсутність зловживання правом.

Формулювання у статті 13 ЦК України «зловживання правом» необхідно розуміти як суперечність, оскільки якщо особа користується власним правом, то його дія дозволена, а якщо вона не дозволена, то саме тому відбувається вихід за межі свого права та дію без права. Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права [84; 55].

Приватно-правовий інструментарій не повинен використовуватися учасниками цивільного обороту для уникнення чи унеможливлення сплати боргу (коштів, збитків, шкоди) або виконання судового рішення про стягнення боргу (коштів, збитків, шкоди), що набрало законної сили.

Зловживання правом і використання приватно-правового інструментарію всупереч його призначенню проявляється в тому, що:

- особа (особи) «використовувала/використовували право на зло»;
- наявні негативні наслідки (різного прояву) для інших осіб (негативні наслідки являють собою певний стан, до якого потрапляють інші суб'єкти, чії права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає; цей стан не задовольняє інших суб'єктів; для здійснення ними своїх прав

не вистачає певних фактів та/або умов; настання цих фактів/умов безпосередньо залежить від дій іншої особи; інша особа може перебувати у конкретних правовідносинах з цими особами, які «потерпають» від зловживання нею правом, або не перебувають);

- враховується правовий статус особи/осіб (особа перебуває у правовідносинах і як їх учасник має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а і про обсяг прав інших учасників цих правовідносин та порядок їх набуття та здійснення; особа не вперше перебуває у цих правовідносинах або ці правовідносини є тривалими, або вона є учасником й інших аналогічних правовідносин) [84; 55].

Не можна не погодитись, що дані рішення не лише уточнюють підходи до розуміння поняття «зловживання правом», а й формують сталі правові орієнтири для вирішення аналогічних спорів у майбутньому. Ці рішення допомагають правникам, суддям та учасникам господарських відносин краще розуміти межі правомірної поведінки, а також створюють основу для подальшого вдосконалення законодавства у сфері договірного права. Висновки ВС дали змогу сформуванню чіткі критерії, за якими суди можуть встановлювати наявність або відсутність зловживання правом у конкретних справах. Таким чином, правозастосовна практика стала більш передбачуваною та захищеною від суб'єктивного трактування норм права.

Тепер пропонуємо перейти до більш детального розгляду самих справ по суті. На підставі проаналізованих нами справ, ми виділили дві умовні групи спорів, у яких найчастіше зустрічається зловживання правом суб'єктів господарювання. До першої групи ми віднесли спори, які виникають на підставі укладення різних видів договорів, а саме: договорів купівлі-продажу, іпотеки, перевезення та відповідального зберігання, до іншої групи – ми віднесли справи, які стосуються визнання юридичної особи банкрутом та вчинення такою стороною правочинів, які обмежують права кредиторів. Пропонуємо розглянути кожну групу більш детально та у межах цих груп виділити форми та прояви зловживання правом.

Отож, як ми вже зазначили, до першої групи спорів суб'єктів господарювання зі зловживання правом ми відносимо спори пов'язані безпосередньо із укладенням договорів, які порушують права третіх сторін. Пропонуємо надати загальні висновки судів, що стосуються фродаторних правочинів та умов виконання договорів, а потім перейти до аналізу конкретних справ.

У постанові Касаційного цивільного суду у складі ВС від 13.04.2022 у справі № 757/62043/18-ц касаційний суд дійшов висновку, що договір як приватноправова категорія, покликаний забезпечити регулювання цивільних відносин і має бути спрямований на встановлення зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Приватноправовий інструментарій (зокрема, вчинення договору не для регулювання цивільних відносин і не для встановлення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків) не повинен використовуватися учасниками цивільного обороту для невиконання публічних обов'язків, звільнення майна з-під арешту в публічних відносинах або уникнення арешту та/або можливої конфіскації [56].

На нашу думку, дана постанова має велике значення для формування стабільної практики у справах, де зміст правочину не відповідає його формі, а його укладення має на меті уникнення правових наслідків у сфері публічного права. Суд, фактично, послідовно закріпив підхід до оцінки договорів крізь призму змістовної добросовісності та соціальної мети, що надає судовій системі важливий інструмент контролю за зловживанням договірною формою у правовідносинах із публічним інтересом.

Касаційний господарський суд у складі ВС у чималій кількості судових справ, а саме від 28.11.2019 у справі № 910/8357/18, від 03.03.2020 у справі № 910/7976/17, від 03.03.2020 у справі № 904/7905/16, від 03.03.2020 у справі № 916/3600/15, від 26.05.2020 у справі № 922/3796/16, від 04.08.2020 у справі № 04/14-10/5026/2337/2011, від 17.09.2020 у справі № 904/4262/17, від 22.04.2021 у справі № 908/794/19 (905/1646/17), від 20.01.2021 у справі № 910/8992/19 (910/20867/17), встановив, що будь-який правочин, вчинений боржником у

період настання у нього зобов'язання з погашення заборгованості перед кредитором, внаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним, має ставитися під сумнів у частині його добросовісності та набуває ознак фраздаторного правочину – правочину, що вчинений боржником на шкоду кредиторам. З вимогою про визнання недійсним правочину вчиненого боржником з підстав набуття ним ознак фраздаторності може звернутися кредитор такого боржника у зобов'язанні. Такий правочин вчиняється боржником на шкоду кредитору, оскільки унеможлиблює виконання боржником зобов'язання [79; 62; 61; 63; 60; 59; 70; 75; 73].

Ми вважаємо, що дана позиція висвітлена судом є ключовою для забезпечення ефективного захисту кредитора в господарському процесі. Вона дає кредитору право оскаржити дії боржника, які хоч і формально є допустимими в межах договірної свободи, але фактично використовуються для прихованого уникнення зобов'язань, наприклад, через укладення сумнівних угод із афілійованими особами або за заниженими цінами. Особливу цінність ці рішення мають і в тому, що вони зміцнюють механізми контролю над недобросовісною поведінкою боржників у період, коли вже виник обов'язок перед кредиторами. ВС підкреслює, що у разі втрати платоспроможності внаслідок певного правочину, такий правочин має бути підданий ретельній правовій оцінці, навіть якщо формально він укладений відповідно до законодавства.

На нашу думку, наведена судова практика виконує превентивну функцію: вона формує правосвідомість учасників ринку та сигналізує, що будь-які дії, які спрямовані на виведення майна, преференції афілійованим особам, ігнорування інтересів кредиторів, не залишаться поза увагою судової влади. Таким чином, суд не лише реагує на вже вчинене порушення, а й створює правову передумову для дисципліни та відповідального економічного поведіння боржника, що є фундаментальним елементом сучасного господарського права.

Договір, який укладений з метою уникнути виконання наявного зобов'язання зі сплати боргу, є зловживанням правом на укладання договору та розпорядження власністю, оскільки унеможлиблює виконання зобов'язання і

завдає шкоди кредитору. Такий договір може вважатися фrawdаторним та може бути визнаний судом недійсним за позовом особи, право якої порушено, тобто кредитора (п. 106 Постанови ВС від 26.05.2022 у справі № 908/1730/18 (908/3089/20). Такий висновок про застосування норм права також сформував ВС від 07.12.2018 у справі № 910/7547/17 [77; 88].

Договором, що вчиняється на шкоду кредиторам (фrawdаторним договором), може бути як оплатний, так і безоплатний договір. Застосування конструкції фrawdаторності при оплатному цивільно-правовому договорі має певну специфіку, яка проявляється в обставинах, що дозволяють кваліфікувати оплатний договір як такий, що вчинений на шкоду кредитору. До таких обставин, зокрема, відноситься:

- момент укладення договору;
- контрагент з яким боржник вчиняє оспорюваний договір (наприклад, родич боржника, пасинок боржника, пов'язана чи афілійована юридична особа);
- ціна (ринкова/неринкова), наявність/відсутність оплати ціни контрагентом боржника) [77; 88].

Суд зазначив, що боржник, який після виникнення зобов'язання перед кредитором вчиняє дії, спрямовані на відчуження майна або іншим чином зменшує свою платоспроможність, діє недобросовісно та зловживає своїми правами. Було встановлено, що подібна поведінка, навіть якщо формально не порушує імперативних норм законодавства, за своєю суттю є проявом зловживання правом, спрямованим на уникнення виконання зобов'язань перед кредитором. Внаслідок цього будь-який правочин, укладений боржником у період існування заборгованості, в результаті якого відбувається істотне зменшення його активів, підлягає ретельній оцінці з точки зору добросовісності. Суд наголосив, що боржник зобов'язаний утримуватись від дій, які без об'єктивного економічного обґрунтування призводять до зменшення вартості майна, необхідного для задоволення законних вимог контрагентів [77; 88].

Ми переконані, що зазначені рішення є особливо цінними також у контексті побудови судової доктрини добросовісної поведінки, яка має універсальне значення для всіх учасників ринку. Вони формують підхід, відповідно до якого правочин підлягає правовій оцінці не лише за формальними ознаками, а й за його економічною доцільністю, справжньою метою і впливом на інтереси контрагентів.

Суд, вказуючи на необхідність ретельної перевірки правочинів боржника, фактично встановлює стандарт поведінки, якого мають дотримуватись суб'єкти господарювання: утримуватись від вчинення дій, що без належного економічного підґрунтя зменшують обсяг активів, які можуть бути спрямовані на задоволення вимог кредиторів. Це є надзвичайно важливим не лише для конкретних спорів, а й для формування превентивного впливу судової практики на господарське середовище в цілому.

Отже, на нашу думку, ці рішення не просто формують окрему правову позицію, а закладають основи сучасного розуміння меж дозволеного у договірній поведінці, забезпечують ефективні механізми захисту інтересів добросовісних учасників ринку та посилюють значення добросовісності як фундаментального принципу приватного права.

ВС у постанові від 28.11.2019 у справі № 910/8357/18 дійшов висновку, що правочини, що укладаються учасниками цивільних відносин, повинні мати певну правову та фактичну мету, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною. Правочин не може використовуватися учасниками цивільних відносин для уникнення сплати боргу або виконання судового рішення. До також висновку прийшов ВС у постанові від 24.07.2019 у справі № 405/1820/17 [79; 83].

Також ВС зазначив, що в обранні варіанта добросовісної поведінки боржник зобов'язаний піклуватися про те, щоб його юридично значимі вчинки були економічно обґрунтованими. Поведінка боржника повинна відповідати критеріям розумності, що передбачає, що кожне зобов'язання, яке правомірно виникло, повинно бути виконано належним чином, а тому кожний кредитор вправі розраховувати, що усі існуючі перед ним зобов'язання за звичайних умов

будуть належним чином та своєчасно виконані. Тому усі боржники мають добросовісно виконувати усі свої зобов'язання, а в разі неможливості такого виконання – надати справедливе та своєчасне задоволення прав та правомірних інтересів кредитора [79].

На нашу думку, аналіз усієї сукупності судових рішень, які стосуються зловживання правом у договірних правовідносинах, свідчить про формування в Україні послідовної, зваженої та узгодженої судової практики. Ми вважаємо, що українські суди продемонстрували цілісність при розгляді фраздаторних договорів. Ця практика є важливою з кількох причин: по-перше, вона формує єдиний підхід до добросовісності як універсального критерію правомірної поведінки в приватноправових відносинах. По-друге, вона забезпечує ефективний захист кредиторів від маніпуляцій із активами, в тому числі у формі фіктивних договорів із афілійованими особами або на неринкових умовах. По-третє, вона попереджає зловживання правом укладення договору та гарантує, що сторони не можуть безкарно використовувати формальні механізми на шкоду іншим. Усі ці рішення є доказом того, що судова влада рухається у правильному напрямку, формуючи цивілізовану, передбачувану й відповідальну модель ринку, де зловживання правом не залишаються поза увагою, а навпаки – отримують належну юридичну оцінку та реакцію.

Цікавою є справа розглянута у Рішенні Господарського суду Черкаської області від 14.02.2024 у справі № 925/1544/23 та у Постанові від 03.12.2024 № 925/1544/23. У цій справі ТОВ «АГРОТЕХНІКА» звернувся до Господарського суду з позовом до ТОВ «ЛЄТОЛ» та до ТОВ «ТОРГОВИЙ ДІМ «АГРОЗЕРНОХОЛДИНГ», в якому просив визнати недійсним ряд договорів іпотеки та застави. Передумовою спору є виникнення у відповідача ТОВ «ЛЄТОЛ» грошового зобов'язання перед позивачем, а причиною виникнення спору є укладення відповідачами договорів іпотеки та застави, на виконання яких відповідач ТОВ «ЛЄТОЛ» передав у заставу відповідачу ТОВ «ТОРГОВИЙ ДІМ «АГРОЗЕРНОХОЛДИНГ» належне йому рухоме та нерухоме майно [105; 94].

Позивач стверджував, що договори, які укладені між відповідачами є фраздаторними правочинами та вчинені відповідачами з метою унеможливлення звернення стягнення на майно відповідача ТОВ «ЛЕТОЛ» у межах виконання рішення іншого суду. Такі правочин позивач поставив під сумнів у частині його добросовісності.

На підставі встановлених обставин та доводів сторін, суд апеляційної інстанції дійшов висновку, що відповідачі, які мають тісні ділові зв'язки, вчинили правочин, предметом якого є передання майна в заставу, у період коли у відповідача є невиконане грошове зобов'язання, що встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили та підлягає обов'язковому виконанню, а вчинення відповідачами оспорюваних правочинів є формою зловживанням правом та завдає шкоди кредитору, оскільки унеможлиблює звернення стягнення на майно боржника у виконавчому провадженні та виконання зобов'язання перед кредитором. Відтак, суд апеляційної інстанції дійшов висновку, що вчинення відповідачами правочинів про передання майна в заставу не відповідає критеріям розумності та добросовісності, а правочини підлягають визнанню недійсним на підставі пункту 6 частини 1 статті 3 ЦК України як такі, що вчинені всупереч принципу добросовісності, та частин 3, 6 статті ЦК України з підстав недопустимості зловживання правом. Аналогічних правомірних висновків дійшов і суд першої інстанції в оскаржуваному рішенні, і що не було спростовано скаргником в апеляційній скарзі [105; 94].

У схожій справі від 30.01.2025 № 910/4111/24, де Державне спеціалізоване підприємство «Центральне підприємство з поводження з радіоактивними відходами» звернулось із позовом до ПАТ «Укренергомонтаж» та ТОВ «Управління матеріального-технічного забезпечення «Енергокомплект» про визнання недійсним договору про відступлення прав вимоги, суд апеляційної інстанції дійшов до такого ж висновку як і у попередній справі, та встановив, що вчинення відповідачами правочину про відступлення права вимоги не відповідає критеріям розумності та добросовісності, а правочин підлягає визнанню недійсним як такий, що вчинено всупереч принципу добросовісності [93].

Попри єдину встановлену позицію судів у спорах про визнання договорів недійсними у зв'язку зі зловживанням правом однією зі сторін все ж, позивачу варто належним чином обґрунтувати свої позовні вимоги, в іншому випадку, суд не задовольняє позов, хоч і на перший погляд, може здаватися що у справі справді було наявне зловживання правом.

Прикладом такої справи може слугувати позов Nibulon S. A. про визнання недійсним договорів купівлі-продажу будівель підприємства з виробництва комбікормів до ПрАТ «Компанія «Райз» та ТОВ «Аграрна Перспектива» у справі від 26.02.2020 № 910/14139/18.

На думку позивача у зв'язку з відчуженням ПрАТ «Компанія «Райз» об'єктів нерухомості шляхом вчинення оспорюваних правочинів ці об'єкти вибули із власності компанії, що унеможливило реалізацію Nibulon S. A. у майбутньому його права на ефективне виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу і пов'язаних із ним «легітимних очікувань» щодо задоволення своїх майнових вимог до ПрАТ «Компанія «Райз» за рахунок зазначеного майна. Однак, суд при вирішенні цієї справи, встановив, що твердження позивача про порушення принципу добросовісності зумовлено тим, що саме за рахунок проданого майна позивач отримав би задоволення своїх кредиторських вимог, не є достатнім для того, щоб він міг ставити під сумнів правомірність спірного правочину, оскільки позивачем жодним чином не обґрунтовано, що грошові кошти, які могли б надійти від реалізації майна відповідача, проданого за спірним правочинном, були би спрямовані на погашення саме його грошових вимог, а не інших кредиторів. Так, суди попередніх інстанцій правильно зазначили, що позивач є кредитором відповідача на загальних підставах, оскільки продане відповідачем майно не перебувало в заставі у позивача, що виключає віднесення позивача до першої черги кредиторів відповідача, вимоги якого згідно із законом задовольнялися би саме за рахунок заставленого майна [76].

Висновок про те, що позивач не надав належних доказів також сформував Господарський суд Полтавської області у рішенні від 22.10.2024 № 917/1360/18,

де зазначив, що недостатнім є лише зазначити у позові підставу про визнання недійсним договору, а необхідним є також доведення таких підстав. Позивач не підтвердив належними доказами здійснення СФГ «Доля» ТОВ «Доля Агро», ТОВ «Флора Трейд», шляхом укладення спірного Договору, умисних, недобросовісних дій, які безпідставно або сумнівно зменшують розмір активів боржника, спрямованих на ухилення боржника від виконання своїх зобов'язань перед кредиторами, з метою завдання їм шкоди, тобто зловживання правом.

Зараз пропонуємо перейти до іншої, не менш цікавої, групи спорів – спори, які так чи інакше пов'язані із банкрутством юридичної особи [104].

Банкрутство – це сфера, де згадані вище форми зловживань правом проявляються найяскравіше, адже в ситуації неплатоспроможності сторони часто вдаються до крайніх хитрощів, намагаючись врятувати свої інтереси ціною порушення прав інших. Законодавець і суди звертають особливу увагу на такі випадки. Метою провадження у справі про банкрутство є справедливе задоволення сукупності вимог всіх кредиторів неплатоспроможного боржника. Досягнення цієї мети неможливе без забезпечення принципів добросовісності: з одного боку, охорони інтересів кредиторів від недобросовісних дій боржника або інших осіб, а з іншого – захисту боржника від неправомірних дій кредиторів. Тому будь-які договори чи дії, що спотворюють реальний стан справ у збиток сумлінним учасникам процедури, розглядаються крізь призму заборони зловживання правом.

На практиці у банкрутстві найбільше поширені дві групи зловживань: з боку боржника (та його пов'язаних осіб) – спрямовані на приховування активів або створення фіктивних боргів, і з боку недобросовісних кредиторів – спрямовані на отримання переваг над іншими кредиторами або тиск на боржника.

Окрім того, трапляються випадки зловживання процесуальними правами кредиторів, які опосередковано пов'язані з договірними відносинами – скажімо, подання кредитором завідомо безпідставної заяви про банкрутство в змові з боржником, щоб отримати розстрочку виплат або мораторій. Так, аналіз судової

практики дозволяє констатувати, що суди все частіше посилаються на доктрину *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки) [115, с. 85].

До прикладу, у справі № 915/411/19 ВС вказує на поведінку позивача, який займає взаємовиключні правові позиції, зокрема, щодо, з однієї сторони, неукладеності договору про надання інформаційно-консультаційних послуг № 26-04/18 від 26.04.2018, з іншої – ставлення під сумнів форми договору за відсутності оригіналу такого договору [71].

Хоч такі дії більше стосуються процесу, вони часто будуються на фіктивних договорах (напрямку кредитор і боржник спеціально укладають угоду про незначний борг, щоб створити підставу відкрити справу про банкрутство і сховатись від реальних кредиторів). Суди протидіють цим зловживанням, відмовляючи у відкритті провадження або припиняючи його, якщо виявлено ознаки фіктивності. У справі № 910/8791/20 ВС вказує на необґрунтованість посилань учасника процесу на суперечливу поведінку іншого учасника [72].

Правову позицію щодо визнання правочинів недійсними у провадженнях у межах справ про банкрутство викладено у постанові ВС від 02.06.2021 року у справі № 904/7905/16 та у вже згадуваній постанові ВС від 16.02.2023 у справі № 903/877/20. Так, суд зазначив, що фраздаторним може виявитися будь-який правочин, що здійснюється між учасниками господарських правовідносин, який укладений на шкоду кредиторам, і такий правочин може бути визнаний недійсним в порядку позовного провадження у межах справи про банкрутство відповідно до статті 7 Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ) на підставі пункту 6 частини першої статті 3 ЦК України як такий, що вчинений всупереч принципу добросовісності, та частин третьої, шостої статті 13 ЦК України з підстав недопустимості зловживання правом, а не лише із підстав, передбачених спеціальними нормами статті 20 Закону про банкрутство, статтею 42 КУзПБ. Суд також додав, що у справах про банкрутство, якщо спірні правовідносини виникли до набрання чинності КУзПБ, можливе звернення з позовом на загальних підставах цивільного законодавства, зокрема у разі доведеності факту зловживання правом або спрямованості правочину боржника

на уникнення звернення стягнення на його майно. Отже, суд у цій справі визнав правочин фраздаторним, але вказав на неправильність обраної позивачем підстави для позову [90; 69].

Схожі позиції викладені також і у постанові ВС від 22.04.2021 № 908/794/19 (905/1646/17) у якій, судова колегія відзначає, що в межах справи про банкрутство суди вправі розглядати позови про визнання недійсними угод, укладених за участю боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства та недопустимості зловживання правом, що цілком узгоджується з правовою позицією, викладеною у постанові ВП ВС від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц (провадження № 14-260цс19) про те, що позивач вправі звернутися до суду із позовом про визнання договору недійсним, як такого, що направлений на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства та недопустимості зловживання правом, та послатися на спеціальну норму, що передбачає підставу визнання правочину недійсним, якою може бути як підстава, передбачена статтею 234 ЦК України, так і інша, наприклад, підстава, передбачена статтею 228 ЦК України [75; 35].

У висновках викладених у постановках ВС від 02.06.2021 у справі № 904/7905/16, від 24.11.2021 у справі № 905/2030/19 (905/2445/19) суд сформулював критерії критеріїв фраздаторності правочину, які залежить від того, який правочин на шкоду кредиторі використовує боржник для уникнення задоволення їх вимог. Зокрема, але не виключно, такими критеріями можуть бути:

- момент вчинення оплатного відчуження майна або дарування (вчинення правочину в підозрілий період, упродовж 3-х років до порушення провадження у справі про банкрутство, після відкриття провадження судової справи, відмови в забезпеченні позову і до першого судового засідання у справі);
- контрагент, з яким боржник вчинив оспорювані договори (родичі боржника, пов'язані або афілійовані юридичні особи);

- щодо платних цивільно-правових договорів важливе значення має ціна [90; 86].

Яскравим прикладом даної категорії справ може слугувати вищезгадана справа від 22.04.2021 № 908/794/19 (905/1646/17), де позивач обґрунтував позовні вимоги тим, що укладаючи договір, ТОВ «Ватсон-Телеком» діяло недобросовісно, несправедливо, зловживаючи своїм правом, вчинило дії з метою виведення майна з власності товариства за заниженою ціною. Метою виведення майна було уникнення розрахунку зі своїм колишнім засновником. ТОВ «Ватсон-Телеком» відчужило нерухоме майно за ціною, яка є набагато нижчою за ринкову ціну аналогічного майна. А саме, майно було відчужено за ціною 3 000 000 грн при ринковій вартості цієї нерухомості в 28 369 535 грн. У той же час, у ході розгляду справи відповідачем не було надано жодних доказів, які б свідчили про наявність розумного обґрунтування необхідності відчуження майна за такою низькою ціною. Очевидно, що суд визнав такий правочин зловживанням правом та задовольнив позовні вимоги [75].

Окрім справ, де суди відмовляють у задоволенні позову у зв'язку із недостатньою кількістю доказів яку надав позивач, суди також звертають увагу на правильність обраної підстави для позову.

У постанові від 08.11.2023 № 913/567/20 (913/127/23) Східний апеляційний господарський суд щодо вимоги позивача про стягнення з ТОВ «МН Транс» на користь ТОВ «Кан-Транс» вартості транспортного засобу, колегія суддів зазначає про відсутність правових підстав для її задоволення з огляду на те, що її заявлено в якості наслідків недійсності оспорюваного правочину, тобто як похідну вимогу від позовної вимоги про визнання правочину недійсним, яка задоволенню не підлягає, та окрім цього, вказана вимога суперечить положенням статті 216 ЦК України, за змістом яких основним наслідком недійсності правочину є повернення кожною зі сторін одержаного на виконання цього правочину, а відшкодування вартості того, що одержано за правочином може бути застосовано лише в разі неможливості його повернення, чого в даній справі

не вбачається, через відсутні докази того, що спірний транспортний засіб знищено [95].

На підставі проведеного аналізу судових справи, ми хочемо запропонувати виділити форми зловживання правом, які використовуються сторонами під час здійснення ними господарської діяльності. Дана класифікація покликана наочно показати, які саме місця у договірному праві є найбільш вразливими та до яких методів вдаються сторони, щоб їхні дії формально хоч і виглядали законними, однак все ж, відстоювали лише свої інтереси.

Однією з найпоширеніших форм зловживання є укладення фіктивних правочинів – договорів, які сторони укладають без наміру створення між ними реальних правових наслідків, тобто лише «про людське око». Метою таких дій зазвичай є приховання істинних намірів або майнового стану сторін, введення в оману третіх осіб чи органів влади або створення видимості правомірної поведінки. За класичним визначенням, фіктивний правочин – це правочин, укладений без наміру настання обумовлених ним правових наслідків [121].

Якщо ж звернутися до судової практики, то постанови ВС України від 23.08.2017 у справі № 306/2952/14-ц, від 09.08.2017 у справі № 359/1654/15-ц говорять про те, що договір, укладений з метою уникнення виконання грошового зобов'язання кваліфіковано як фіктивний у справах за позовами осіб, на шкоду чийм майновим інтересам відповідачами у цих справах були за твердженнями позивачів вчинені відповідні правочини. Отже такі правочини можуть вважатись фіктивними правочинами. Також суд дає визначення поняттю «зловмисна домовленість» – це умисна змова представника однієї сторони правочину з другою стороною, внаслідок чого настають несприятливі наслідки для особи, від імені якої вчинено правочин. У визнанні правочину недійсним з відповідної підстави доведенню підлягає не наявність волі довірителя на вчинення правочину, а існування умислу представника, який усвідомлює факт вчинення правочину всупереч інтересам довірителя, передбачає настання невігідних для останнього наслідків та бажає чи свідомо допускає їх настання [53; 51].

Прикладом такою правочину може слугувати справа № 910/7547/17 від 07.12.2018, у якій ТОВ Інженерний центр «Енергомаш» (далі – позивач) передбачаючи настання для себе невідворотних негативних наслідків у вигляді примусового звернення стягнення на Майно, уклав оспорюваний Договір з метою виведення ліквідної нерухомості з власності позивача, про що також свідчить те, що протягом 2015-2017 років позивач не вчиняв жодних дій з метою стягнення з ТОВ «Тімсен» несплаченої ним вартості придбаного майна. Також суд врахував обставину укладення Договору пов'язаними особами, а також подальше відчуження Майна особі, яка обтяжила його іпотекою на користь директора Позивача [88].

Встановлені у справі обставини свідчать про умисел обох сторін правочину приховати справжні наміри учасників правочину, а саме виведення нерухомості з власності позивача без отримання оплати за це майно під час існування майнового спору за участю позивача як одного із солідарних боржників у цьому спорі, з метою уникнути виконання відповідного грошового зобов'язання, а тому оспорюваний у цій справі правочин визнаний фіктивним відповідно до статті 234 ЦК України [88].

Варто зазначити, що суди підходять до кваліфікації правочину як фіктивного дуже уважно. Необхідно довести умисел обох сторін на створення лише видимості правочину, і сам лише факт невиконання договору ще не означає його фіктивності

Щодо наступної форми зловживання правом – то тут можна зупинитися на удаваних правочинах. Так, удавані правочини (стаття 235 ЦК України) є близькими до фіктивних, але мають іншу природу: сторони укладають одну угоду для приховання іншої. Наприклад, боржник може оформити договір купівлі-продажу з пов'язаною особою, який насправді приховує договір дарування (безоплатну передачу активу) з метою уникнути уваги кредиторів або обов'язкових платежів. Удаваний договір теж є способом зловживання правом, адже використовується не для досягнення власної господарської мети, а для обходу закону чи прав третіх осіб. Судова практика свідчить, що удавані

правочини (як і фіктивні) визнаються недійсними на підставі порушення засад добросовісності та прямої норми частини 1 статті 234, частини 2 статті 235 ЦК України.

Окремо слід виділити зловживання правом при укладенні договорів, що надають користування чи обтяження на майно (оренда, зберігання, лізинг, тощо). Ці договори часто застосовуються для прихованого перерозподілу контролю над активами без зміни власника. Мета – завадити реальному власнику або його кредиторам розпорядитися майном.

Розглянемо приклад зловживання правом через фіктивну оренду майна. Підприємство-боржник, чиє майно перебуває в іпотеці банку, здає це майно в довгострокову оренду пов'язаній структурі без згоди банку. Навіщо? Щоб навіть, якщо банк зверне стягнення на предмет іпотеки (продасть майно з аукціону), новий власник зіткнувся з «невигідним» орендарем, якого важко виселити. Таким чином, цінність об'єкта знижується, і банк фактично позбавляється можливості повноцінно реалізувати свої права. У Рішенні Господарського суду міста Києва у випадку з заводом «СЕМЗ» боржник саме так і вчинив: після оскаржуваного договору зберігання він уклав ще й договір оренди свого майнового комплексу з тією ж афілійованою фірмою (ТОВ «СЕМЗ»), притягнувши банк до тристоронньої угоди в ролі іпотекодержателя. Але ця оренда була підписана пізніше спірного договору зберігання і лише легалізувала фактичне користування, що вже мало місце. Суд зазначив, що укладення оренди *post factum* не виправдовує попереднього неправомірного користування майном, яке мало місце без законних підстав. У підсумку і договір зберігання, і пов'язані з ним домовленості з оренди були розцінені як єдина недобросовісна схема з протиправною метою – вивести виробничі площі з-під контролю заставного кредитора. Це – типова маніпуляція договором оренди: правова форма використовується не для отримання орендної плати чи ефективного користування майном, а щоб утруднити доступ кредиторів до цього майна [104].

Ще одна форма – зловживання договором відповідального зберігання. Як ми бачили, боржник може оформити з третьою особою договір зберігання,

передавши їй своє майно начебто на зберігання. Насправді ж мета – вивести майнові цінності зі свого балансу, заявивши, що це не його власність, а поклажодавця. У випадку з ТОВ «НВП Верверт» саме так і було: на територію боржника завезли майно нібито цієї фірми, щоб банк-заставодержатель не міг на нього претендувати. Подібні схеми з орендою та зберіганням є поширеними у справах про банкрутство, коли цілісні майнові комплекси, обладнання, автопарки боржника формально віддані в оренду чи на зберігання іншим компаніям, фактично підконтрольним тому ж власнику. Суди реагують на такі зловживання шляхом визнання відповідних договорів недійсними, оскільки їх укладено без добросовісної мети, з порушенням прав кредиторів [104].

Зловживати договірними правами можуть різні суб'єкти, що беруть участь у правовідносинах. Умовно ми виділили кілька категорій порушників:

Найпоширеніша ситуація – це дії самого боржника, спрямовані на ухилення від виконання свого обов'язку. Боржник може приховувати активи (дарувати, продавати афілійованим структурам), створювати фіктивні борги або укладати інші угоди, щоб уникнути відповідальності. Прикладом може слугувати дарування майна після пред'явлення позову (боржник діє недобросовісно), або переведення активів на іншу компанію напередодні банкрутства. У всіх таких випадках ініціатором зловживання є сам боржник, який порушує межі здійснення своїх прав на шкоду кредиторам.

Ще одним суб'єктом, який часто залучається до зловживання правом у договірних відносинах є афілійовані компанії, родичі, засновники чи керівники боржника. Вони виступають другою стороною удаваних чи фіктивних угод – «благополучателями» майна або «дружніми» кредиторами. Такі особи, діючи у змові з боржником, зловживають правом нарівні з ним. Вони можуть набувати майно за заниженою ціною, отримувати його в дар чи в оренду, знаючи про протиправну мету – вивести активи з-під стягнення. Закон прямо вказує, що дія в інтересах пов'язаної особи може бути ознакою недобросовісності, а суди враховують афілійованість при оцінці правочину. Таким чином, засновники,

директори, дружини/чоловіки, інші компанії тієї ж групи тощо часто виступають суб'єктами зловживання, отримуючи вигоду з протиправних схем.

Останнього суб'єкта, якого ми б хотіли виділити є сам кредитор. Трапляється, коли певний кредитор діє у змові з боржником або третіми особами, щоб отримати преференції на шкоду іншим. Прикладом може слугувати подання фіктивної вимоги в процедурі банкрутства: пов'язаний кредитор заявляє неіснуючий борг, аби збільшити свій голос або претендувати на активи (як у випадку з «дружнім» кредитором та цінними паперами). Інший приклад – укладення штучної мирової угоди: коли один з кредиторів домовляється з боржником про «мирову» на вигідних лише йому умовах (скажімо, отримує майно за заниженою вартістю або прощення боргу в обмін на актив), позбавляючи інших кредиторів можливості на справедливе задоволення. Такі дії кваліфікуються судами як зловживання процесуальними правами і правами кредитора. Верховний Суд наголошує, що жоден учасник цивільних відносин не повинен здійснювати свої права на шкоду іншим особам, отже кредитор, який використовує процедури не за призначенням (наприклад, щоб захопити активи боржника поза чергою), порушує принцип добросовісності. У практиці відомі випадки, коли мирова угода у банкрутстві, укладена між боржником і окремим кредитором на явно дискримінаційних для інших умовах, скасовувалася судом як неправомірна. Тобто кредитор-зловживач – це, по суті, «тіньовий» союзник боржника або зацікавлена особа, що діє всупереч колективним інтересам кредиторів.

Таким чином, фіктивні та удавані договори є першою групою зловживань: форми, де сам договір виступає лише ширмою. Їх характерні риси – невідповідність між декларованою метою та справжнім наміром сторін, відсутність реального економічного сенсу угоди, та, як правило, афілійованість сторін (близькі особи чи компанії з однієї групи, що свідомо інсценують договір). Ціль таких зловживань – приховати реальну діяльність або майно, отримати певні переваги всупереч закону (наприклад, незаконно одержати кредит, ухилитися від оподаткування чи від виконання судового рішення). Якщо наявні

докази умислу сторін і відсутності добросовісної мети, суди визнають такі договори недійсними як такі, що суперечать публічному порядку та моральним засадам і порушують заборону зловживання правом.

Виходячи із особливостей спору суб'єктів господарювання, а саме з кількості залучених до нього учасників, пропонуємо поділити такі випадки на дві основні групи: двостороннє зловживання, багатостороннє зловживання. Така класифікація дозволяє краще охопити процесуальні особливості спорів, зумовлених недобросовісною поведінкою сторін договору, та надати судовій практиці додаткову інструментальність у реагуванні на прояви зловживання.

Найбільш типовою є ситуація, коли позов подається безпосередньо між двома сторонами договірної зобов'язання – позивачем (як правило, кредитором) і відповідачем (боржником). У межах такого спору виявляється класична форма зловживання правом, коли одна сторона реалізує свої суб'єктивні права в спосіб, що суперечить меті права та завдає шкоди іншій стороні. В основі спору може лежати як факт недобросовісного укладення договору, так і дії щодо його виконання або ухилення від виконання зобов'язання.

Характерною є справа № 905/2030/19, у якій боржник уклав договір, що мав наслідком істотне зменшення його платоспроможності. Дії боржника полягали у відчуженні майна на користь іншої особи без очевидної економічної потреби або ринкової компенсації, що фактично поставило під загрозу виконання обов'язку перед кредитором. Суд дійшов висновку про наявність зловживання правом у формі використання договірної свободи з метою уникнення належного виконання зобов'язань. У такому разі зловживання правом проявляється через фактичне використання права укладення правочину як інструменту завдання шкоди, при тому, що зовнішні ознаки правомірності дотримані [86].

У більш складних ситуаціях зловживання правом реалізується не лише в межах двосторонніх відносин, а за участю третіх осіб, які формально не є сторонами первинного зобов'язання, але фактично сприяють реалізації

недобросовісної мети. Йдеться про випадки, коли боржник залучає афілійованих осіб, родичів або контрольовані компанії до укладення правочинів, які дозволяють вивести активи з-під майбутнього або вже чинного стягнення.

Показовими в цьому контексті є справи № 910/7547/17 та № 910/14139/18. У першій із них суд констатував, що боржник передав майно пов'язаній юридичній особі на умовах, які не передбачали жодної реальної вигоди або компенсації. У другій – аналогічний механізм було використано для відчуження корпоративних прав. Судова колегія зазначила, що участь третіх осіб, які діють в інтересах боржника, дозволяє створити лише зовнішній вигляд правомірної угоди, тоді як її фактична мета полягає у завданні шкоди кредиторю або в уникненні виконання зобов'язання [88; 76].

На нашу думку, багатостороннє зловживання є більш небезпечною формою, оскільки ускладнює виявлення реальних намірів сторін і вимагає від суду більш глибокого аналізу доказів та фактичних взаємозв'язків між учасниками спору. З огляду на це, така категорія спорів часто потребує залучення додаткових сторін до провадження та комплексного застосування доктрини фраздаторності.

Однією з ключових ознак, за якою можливо систематизувати випадки зловживання правом у договірних відносинах, є характер підстави виникнення спору. Саме правовий контекст, у якому було укладено правочин, і обставини, що стали причиною звернення до суду, дозволяють виявити типові форми недобросовісної поведінки. На підставі аналізу судових рішень ми виокремлюємо три основні категорії: зловживання під час виконання судового рішення, зловживання правом на розпорядження майном та зловживання з метою імітації господарської діяльності.

Зловживання під час виконання судового рішення або виконавчого провадження – одна з найпоширеніших підстав виникнення спорів, де зловживання правом проявляється у формальному укладенні правочинів після ухвалення судового рішення з метою унеможливлення його фактичного виконання. Сторона, проти якої винесено рішення, укладає фіктивні договори,

передає майно афілійованим особам, змінює сторони зобов'язання – усе для того, щоб обійти механізм примусового виконання.

Такі обставини були встановлені, зокрема, у справі № 910/4111/24, де суд дійшов висновку, що правочин було укладено вже після набрання законної сили рішенням суду з метою уникнення його виконання. Аналогічна правова позиція міститься у справі № 925/1544/23, де боржник передав майнові активи пов'язаній юридичній особі, що фактично позбавило кредитора можливості задовольнити свої вимоги. Суди вказали, що така поведінка суперечить принципу правової визначеності, а також підриває авторитет судової системи, оскільки не допускає виконання рішень, які вже вступили в законну силу [93; 106].

Ще однією поширеною підставою виникнення спорів є зловживання саме суб'єктивним правом на розпорядження власним майном. В українському праві ця правомочність належить до базових елементів речового права, однак її реалізація має відповідати загальним засадам права, зокрема принципу добросовісності.

На практиці трапляються ситуації, коли боржник вчиняє дії щодо відчуження активів на завідомо не вигідних умовах – або взагалі безоплатно, або із значним зниженням вартості. Подібні випадки були предметом розгляду у справі № 910/8357/18, де ВС підкреслив, що поведінка боржника повинна відповідати критеріям економічної обґрунтованості, особливо в умовах наявності зобов'язань перед іншими особами. Схожі обставини були встановлені і у справі № 905/2030/19, де суд визнав, що укладення договору з пов'язаною особою без ринкової компенсації призвело до істотного зменшення активів боржника та порушення прав кредитора [79; 86].

Суди зазначають, що реалізація правомочності власника не може бути спрямована на умисне виведення активів, навіть якщо формально всі ознаки правочину дотримано. Такий підхід відповідає сучасній доктрині обмеження договірної свободи через принцип добросовісності, яка активно розвивається як у національному праві.

Останньою запропонованою нами підставою спору є ситуації, коли договір укладається не для реального регулювання правовідносин, а виключно для створення юридичної видимості господарської діяльності. Метою таких дій часто є маніпуляція фінансовими потоками, зміна статусу активів або введення в оману інших суб'єктів – у тому числі контрагентів, кредиторів або державні органи.

Показовим прикладом такої практики є постанова ВС у справі № 910/7547/17. У цій справі суд встановив, що правочин був укладений між боржником та пов'язаною особою формально, без фактичного руху майна чи оплати. Така модель поведінки не відповідає змісту договірному зобов'язання як правового інструменту, що має на меті реальне виникнення або зміну прав та обов'язків. Суд прямо вказав на фіктивність правочину, відсутність економічного сенсу та наявність ознак зловживання правом. У контексті таких спорів зловживання правом полягає у навмисному створенні видимості правовідносин, яка використовується в подальшому для прикриття недобросовісної поведінки або спотворення дійсного стану розрахунків між суб'єктами [88].

Наведена класифікація форм зловживання правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання демонструє системний характер цього явища. Незважаючи на різноманітність конкретних схем – фіктивні договори, шахрайські відчуження, маніпуляції з боргами чи орендою – всі вони об'єднані спільною рисою: свідомим використанням договірних інструментів усупереч їхньому законному призначенню, з метою отримання односторонньої вигоди ціною порушення прав контрагента або третіх осіб. Українські суди, зокрема Верховний Суд, формують сталу практику виявлення та присікання таких зловживань, спираючись на фундаментальні засади добросовісності, справедливості й рівності учасників цивільного обороту. У кожному випадку, коли договір стає знаряддям неправомірної мети – чи то приховати активи від кредиторів, чи уникнути виконання зобов'язань, чи обійти закон – суд оцінює реальні обставини та наміри сторін, аби відновити баланс інтересів. Укладення

угоди, що має очевидно неправомірну та недобросовісну мету, не може вважатися належним здійсненням права. Відтак, такі правочини визнаються недійсними. Цілісне розуміння наведених форм зловживань та їх класифікація є важливим для правозастосування, оскільки це дає змогу більш ефективно виявляти приховані схеми, захищати права кредиторів і контрагентів, а також забезпечувати справедливість у господарському обороті.

Зловживання правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання можуть проявлятися у різних формах – від фіктивних або удаваних договорів, укладених *pro forma*, до складних комбінацій з відчуження активів та маніпуляцій боргами в межах банкрутства. Основними цілями таких зловживань є виведення активів з-під претензій кредиторів, уникнення виконання зобов'язань (договірних чи за рішенням суду) та отримання неправомірних переваг у розрахунках.

Класифікація за правовими механізмами дозволяє виділити: фіктивні/удавані договори, фраздаторні угоди на шкоду кредиторам, штучне створення чи припинення зобов'язань, зловживання орендою, зберіганням та іншими обтяженнями майна.

Класифікація за суб'єктним складом показує, що ініціаторами зловживань можуть бути як боржники (особливо проблемні підприємства перед банкрутством), так і окремі кредитори у змові з боржниками або одне проти одного. Також дана класифікація показує, що спір може виникати як безпосередньо між двома сторонами, так із залученням третіх сторін.

Особливу увагу слід приділяти зловживанням у банкрутстві: практика свідчить, що саме там концентрація схем найбільша, але водночас інструментарій їх викриття наразі найбільш відпрацьований. Судові рішення, згадані вище, формують єдину доктрину: жодна договірна конструкція не може слугувати прикриттям протиправного умислу чи несправедливої поведінки. Така узгоджена та системна класифікація форм зловживання правом має як наукове, так і прикладне значення – вона сприяє глибшому розумінню меж свободи

договору та допомагає ефективніше протидіяти недобросовісним практикам у господарському обороті.

2.2. Аналіз основних умов договорів, які є підґрунтям для зловживання правом

Пропонуємо розглянути умови договорів, які найчастіше стають причиною та підґрунтям для зловживання правом та спершу нагадаємо, що відповідно до частини 1 статті 627 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору [121].

У сфері господарських (комерційних) правовідносин принцип свободи договору гарантує сторонам право самостійно визначати умови співпраці. Водночас ця свобода не є абсолютною – вона обмежена вимогами закону, добросовісності та справедливості. Непоодинокі випадки, коли одна зі сторін, скориставшись сильнішою переговорною позицією або прогалинами в законі, включає до договору умови, що створюють істотний дисбаланс у правах та обов'язках. У подальшому такі умови стають підґрунтям для спорів про визнання їх недійсними через зловживання правом. Українські суди все частіше стикаються з ситуаціями, коли необхідно захистити слабшу сторону від несправедливих чи дискримінаційних положень договору, незважаючи на формальну згоду сторін.

Аналіз судової практики дозволяє виокремити ряд стандартних договірних умов, які найчастіше оскаржуються як несправедливі або такі, що дають можливість для зловживання правом.

Перш за все, до таких умов можемо віднести надмірні штрафні санкції та неустойки. Договори нерідко містять положення про штрафи або пеню, розмір яких явно непропорційний порушенню – наприклад, неустойка, що дорівнює або навіть перевищує суму основного боргу. Суди розцінюють нарахування санкцій у розмірі, співмірному зі 100% боргу і більше, як несправедливе. Подібні умови порушують баланс інтересів, оскільки ставлять боржника у вкрай не вигідне

становище і фактично перетворюються на засіб тиску. До такого висновку прийшла ВП ВС у своїй постанові від 18 березня у справі № 902/417/18, у якій суд звернув увагу на співмірність суми боргу за договором та штрафних санкцій, за порушення строків виконання. Показовим для Суду стало те, що загальна сума заявлених штрафних санкцій більш ніж вдвічі перевищує суму основної заборгованості. Суд зробив висновок, що не є справедливим, коли наслідки невиконання боржником зобов'язання вочевидь більш вигідні для кредитора, ніж його належне виконання [43].

Ще однією умовою договір, яку сторони часто використовують спосіб зловживання правом є право на односторонню зміну або розірвання договору. Умови, що надають лише одній стороні право в односторонньому порядку змінювати істотні параметри договору (ціну, строки, обсяг поставки тощо) або достроково розривати його без наслідків для себе, створюють очевидний дисбаланс. Слабша сторона змушена приймати ризик змін, не маючи аналогічних прав. Договори приєднання, які використовуються банками, великими корпораціями та монополістами, часто містять такі положення. Наприклад, кредитний договір може передбачати право банку змінювати процентну ставку в будь-який момент в односторонньому порядку. Хоча формально позичальник погоджується, суд може визнати подібну умову недійсною як таку, що суперечить принципам добросовісності та рівності сторін, особливо якщо позичальник не мав реальної можливості впливати на зміст договору.

Положення, які повністю звільняють одну сторону від відповідальності за порушення договору (наприклад, за прострочення поставки чи неналежну якість товару), позбавляючи контрагента права на захист, розглядаються судами критично. Такі умови часто прописуються сильнішою стороною в стандартизованих договорах. Якщо у разі спору буде встановлено, що контрагент фактично був позбавлений засобів правового захисту через договірне застереження, суд може відмовити у застосуванні цього застереження як такого, що порушує природу зобов'язання. Приміром, у договорі підряду положення, яке

забороняє замовнику пред'являти претензії щодо якості після закінчення нереально короткого строку (скажімо, 24 години з моменту отримання роботи), може бути визнане недійсним як обмеження права на захист.

Також до умов договору, які можуть бути розцінені судом як зловживання правом можна віднести дискримінаційні строки виконання зобов'язань. Тобто це ситуації, коли для однієї сторони встановлено суттєво жорсткіші умови (короткі терміни, складні процедури), ніж для іншої. Наприклад, постачальник зобов'язаний поставити товар за добу після заявки, тоді як покупець оплачує протягом місяця, або дрібний дистриб'ютор мусить негайно повідомляти про будь-яке порушення, інакше втрачає права, тоді як виробник не має таких обмежень. Такі асиметричні умови можуть бути розцінені судом як такі, що порушують рівноправність сторін. Закон допускає різні строки для різних зобов'язань, але вони повинні бути обґрунтованими, відповідати принципу розумності і не ставити одну сторону у завідомо не вигідне становище.

Перелічені умови самі по собі не визначені законом як нікчемні. Однак, якщо їх застосування призводить до істотного дисбалансу прав та обов'язків сторін всупереч принципу добросовісності, зацікавлена сторона може у судовому порядку вимагати визнання таких умов недійсними. Важливо підкреслити, що у господарських відносинах обидві сторони юридично рівні, тому довести несправедливість умов непросто – потрібні вагомі аргументи про порушення публічного порядку, імперативних норм або наявність ознак кабального договору чи зловживання правом.

Українські господарські суди у кожному випадку детально аналізують обставини укладення та виконання договору, зміст спірних умов і наслідки їх застосування для сторін. Розглянемо декілька справ, що демонструють типові ситуації зловживання правом та судові рішення по них. Так, першою категорією справ, які ми пропонуємо розглянути є справи, у яких сторони оспорювали дійсність договору після його укладення, тим самим ухилялися від його виконання. Часто це робиться для ухилення від виконання зобов'язань – сплати грошей, поставки товару чи надання послуг.

У справі від 14.11.2024 № 904/3973/24, що виникла між ФОП Мондріч А. Є. (далі – позивач) та ТОВ «Ісполін Плюс» (далі – відповідач) сторони підписали договір, але коли дійшло до його виконання, відповідач стверджував, що не визнає договір і його умови [101].

Суд встановив, що між сторонами справді укладено договір про надання юридичних послуг та додаткову угоду до нього. На момент розгляду не було жодного рішення суду чи норми закону, які б визнавали спірний договір недійсним. Таким чином, твердження відповідача про «невизнання» договору не мало правового підґрунтя – формально укладений між сторонами контракт є діючим і підлягає виконанню. Більше того, суд проаналізував надані докази і встановив, що позивач послуги дійсно надав, на підтвердження чого був акт здачі-приймання послуг. Непідписання цього акта відповідачем не звільняє його від оплати, оскільки заперечень по суті виконаних робіт не надходило. У результаті суд повністю задовольнив позовні вимоги про стягнення заборгованості і штрафних санкцій з відповідача. Таким рішенням суд підтвердив, що одностороння відмова від визнання договору після отримання вигоди за ним є неправомірною. Спроба послатися на нібито недійсність чи неукладеність договору була розцінена як зловживання правом на захист, адже відповідач намагався уникнути відповідальності за допомогою надуманих аргументів [101].

У іншій справі від 02.07.2024 № 920/1319/21, яка виникла між ТОВ «Кофко Агрі Ресорсіз Україна» (далі – покупець) та ТОВ «Мрія» (далі – постачальник) було укладено договір поставки на 7 тис. тон зерна кукурудзи. Постачальник зірвав поставку, а коли покупець звернувся до суду за захистом, заявив зустрічний позов про визнання договору неукладеним. Таким чином, відповідач намагався довести, що жодних зобов'язань не виникло, бо сторони нібито не досягли згоди з істотних умов. Суд визнав договір поставки чинним, встановивши, що сторони погодили всі необхідні умови, а посилення відповідача на його неукладеність є безпідставним. Таким чином, спроба постачальника

анулювати договір заднім числом була відвернена – суди захистили сторону, яка добросовісно розраховувала на виконання контракту [92].

В обох наведених прикладах сильніша в контексті знання чи ресурсів сторона після укладення угоди намагалася використати юридичні аргументи для ухилення від виконання своїх обов'язків. Ключовим є те, що сам по собі факт підписання договору створює правові наслідки для сторін, і одностороння відмова визнавати договір не має сили, поки відсутні легітимні підстави недійсності. Суд посилається на принцип *pacta sunt servanda* (договори є обов'язковими і повинні виконуватися добросовісно) та статтю 204 ЦК України, яка захищає стабільність цивільного обороту, проголошуючи презумпцію правомірності правочину. У випадках, коли сторона заявляє про недійсність договору, суд ретельно перевіряє доводи: чи справді були порушені імперативні норми закону, чи мав місце обман, помилка, примус або інші обставини, що роблять правочин недійсним. Якщо таких обставин не знаходять – договір залишається чинним, і сторона несе відповідальність за його порушення. У прикладі з поставкою зерна контрагенту не вдалося довести відсутність домовленості між сторонами щодо істотних умов – суд встановив, що і предмет, і ціна, і строк були узгоджені, відтак контракт є укладеним належним чином.

Також пропонуємо розглянути договори із дисбалансом, де одна зі сторін диктує договір на своїх умовах, використовуючи значно сильнішу позицію (монопольне становище на ринку, фінансову перевагу, критичність ресурсу тощо). Так, у справі від 23.09.2024 № 903/135/23 про додаткову угоду у банкрутстві ФГ «Західний Буг» (далі – боржник) маємо дещо нетипову ситуацію, де великий кредитор намагався захиститися від умов договору, укладеного боржником на користь пов'язаної особи. Боржник незадовго до банкрутства уклав з підконтрольним йому приватним підприємством додаткову угоду до договору позики, якою було змінено умови повернення боргу, зокрема, введено підвищену відповідальність боржника – 30% річних штрафних процентів у разі прострочення платежу, а також передбачено можливість забезпечення боргу заставою. Очевидно, така угода вигідна для пов'язаного кредитора і погіршує

становище інших кредиторів, оскільки «привілейований» кредитор отримує право на значну неустойку і, потенційно, заставне забезпечення. ТОВ «Волинь-зерно-продукт» – інший кредитор боржника – подало позов про визнання цієї додаткової угоди недійсною, посилаючись на зловживання правом, оскільки угода укладена з метою вивести активи на користь пов'язаного кредитора і є несправедливою. Позивач вказував, що угода створює дискримінаційні умови для інших кредиторів, роблячи повне задоволення їх вимог неможливим [100].

Суд, розглянувши цю справу, відмовив у задоволенні позову про визнання додаткової угоди недійсною, мотивуючи це тим, що сам по собі факт наявності підвищених процентів та можливості застави не доводить протиправної мети угоди. Тобто тягар доказування несправедливості умов ліг на кредитора-оскаржувача, і суд визнав ці докази недостатніми.

В цьому випадку суд не побачив явного порушення закону в спірній угоді – 30% річних хоча і багато, але закон прямо не забороняє сторонам встановлювати такий розмір процентів за користування чужими грошима (особливо між суб'єктами підприємництва). Отже, додаткова угода залишилася чинною, а пов'язаний кредитор зберіг свої привілеї у банкрутстві.

Цей приклад демонструє, що навіть при наявності ознак дисбалансу суд вимагатиме чітких доказів недобросовісності чи протиправної мети при укладенні договору. У ситуаціях, коли сильніша сторона включає, здавалося б, дискримінаційні умови, слабша сторона не завжди автоматично отримує захист – вона повинна довести, що умова настільки несправедлива, що порушує фундаментальні принципи права.

Втім, судова практика знає і приклади, коли суд стає на захист економічно слабшої сторони. Зазвичай це трапляється тоді, коли несправедливість умови очевидна і її застосування призвело б до явного порушення прав. Наприклад, ВС неодноразово зазначав, що якщо пеня або штраф явно непропорційні наслідкам порушення, їх стягнення може бути зменшено або відмовлено, оскільки кредитор, наполягаючи на повному стягненні надмірної неустойки, фактично зловживає своїм правом. Так, у постанові ВС від 19 січня 2024 року у справі №

911/2269/22 розглядався спір між двома суб'єктами господарювання щодо стягнення пені та штрафу за порушення договірних зобов'язань. Позивач вимагав стягнення пені в розмірі 5 140 368,20 грн. Відповідач подав клопотання про зменшення розміру пені, посилаючись на те, що загальна вартість робіт за договором у три рази менша за розмір пені, що суперечить принципам справедливості та розумності. Суд першої інстанції, а згодом і апеляційний суд, зменшили розмір пені до 51 403,68 грн, що становить приблизно 1% від початково заявленої суми. ВС підтримав позицію нижчих інстанцій, зазначивши, що зменшення розміру неустойки є правом суду, і при вирішенні цього питання необхідно враховувати баланс інтересів сторін та принципи справедливості [87].

У цій справі суди визнали, що стягнення пені в розмірі, який значно перевищує вартість самого договору, є несправедливим та непропорційним. Вони застосували положення частини третьої статті 551 ЦК України, яка надає суду право зменшувати розмір неустойки, якщо вона є надмірно великою порівняно із збитками кредитора та за наявності інших обставин, що мають істотне значення. Отож, цей приклад демонструє, що суди можуть втручатися в договірні відносини та коригувати розмір штрафних санкцій, якщо вони є явно неспівмірними та несправедливими. Це підкреслює важливість формулювання розумних та обґрунтованих умов щодо неустойки в господарських договорах, аби уникнути потенційних спорів та судового втручання.

Розглянуті випадки підтверджують, що у сфері господарських договорів нерідко виникають ситуації зловживання правом – як на етапі виконання зобов'язань, так і при самому формулюванні умов договору. Типовими «тривожними дзвіночками» є положення про надмірні штрафи, односторонні права змінювати чи розривати договір, виключення відповідальності для однієї сторони, необґрунтовано короткі або асиметричні строки. Такі умови потенційно створюють можливість для недобросовісної поведінки, де сильніша сторона може навмисно скористатися ними на шкоду партнеру.

Українські суди, ґрунтуючись на принципах добросовісності, справедливості та рівності сторін, все частіше втручаються, коли бачать

очевидну несправедливість. Проте баланс між свободою договору і судовим контролем залишається тонким. Судова практика показує, що безпідставні спроби ухилитися від договору (посилаючись на його недійсність/неукладеність після отримання вигоди) майже завжди приречені на невдачу. Несправедливі умови, що спричинили дисбаланс, можуть бути нейтралізовані судом, але лише за умови переконливого обґрунтування. Сама по собі жорстка або невігідна умова – ще не гарантія її недійсності. Потрібно довести, що вона суперечить імперативним нормам або була нав'язана за обставин, які вказують на недобросовісність другої сторони.

Підсумовуючи, господарські договори повинні укладатися і виконуватися на засадах паритету та добросовісності. Будь-яка умова, що робить договірний процес «грою в одні ворота», несе ризики в майбутньому бути оскарженою. Найкращим запобіжником судових спорів є виважене формулювання умов на старті співпраці. Якщо ж несправедлива умова потрапила до договору, українське законодавство і суди надають механізми для поновлення справедливості – від визнання умови недійсною до відмови у захисті права, реалізованого недобросовісно. Врешті, як свідчить практика, Феміда схиляє терези на бік того, хто діє чесно, і жоден контракт не може слугувати прикриттям для зловживань.

2.3. Правові інструменти попередження зловживання правом суб'єктами господарювання

Розглянувши чимало судових справ, проаналізувавши теоретичні підходи до розуміння зловживання правом, ми пропонуємо виділити інструменти, які на нашу думку, можуть допомогти із попередженням зловживань правом суб'єктами господарювання у договірних відносинах. Способи попередження (або інакше – превентивні способи) зловживання правом характеризуються тим, що це основні напрями щодо забезпечення права при реалізації своїх прав суб'єктом господарювання.

Так, першу групу інструментів становлять внутрішні регуляції суб'єкта господарювання, оскільки профілактика зловживань правами значною мірою залежить від поведінки самих суб'єктів господарювання. До таких регуляцій можна віднести стандартні умов договорів, правила компанії, юристів, які займаються укладанням договорів. Пропонуємо детальніше розглянути кожен із цих інструментів.

В першу чергу, підприємство чи організація може запровадити внутрішні політики і процедури, покликані не допустити недобросовісних договірних практик. По-перше, важливу роль відіграють стандартні умови договорів (типові форми контрактів, які використовує суб'єкт господарювання). Юридичні підрозділи компаній повинні уважно переглядати такі умови на предмет їх справедливості та відповідності законодавству. Необхідно уникати включення до договорів явно положень, які потенційно можуть бути кваліфіковані судом як несправедливі або такі, що порушують публічний порядок. Наприклад, умови, що односторонньо звільняють одну сторону від відповідальності або позбавляють іншу сторону права на розірвання договору у разі істотного порушення, можуть бути визнані недійсними як такі, що порушують принцип рівності сторін і добросовісності. Власне, до 2018 року Господарський кодекс України (далі – ГК України) містив пряму норму – частина 2 статті 207, яка визнавала нікчемними несправедливі умови типових договорів і договорів приєднання – тобто умови, що самі по собі порушують права та законні інтереси іншої сторони [96].

Цю норму було виключено із ГК України, і наразі законодавство фактично не надає прямих правових механізмів захисту від несправедливих умов у господарських договорах. У таких умовах зростає значення саморегуляції: суб'єкти господарювання мають самі пильнувати за збалансованістю договірних умов, щоб не провокувати спори та визнання їх угод недійсними в судовому порядку.

По-друге, роль юристів у запобіганні зловживанням є визначальною. Юридичний відділ підприємства повинен не лише забезпечувати відповідність

договорів формальним вимогам закону, а й оцінювати ризики зловживання як з боку контрагентів, так і з боку самого підприємства. Зокрема, при укладенні значних правочинів слід аналізувати, чи не можуть вони бути оскаржені з мотивів фраздаторності або як такі, що укладені в обхід закону. Наприклад, якщо компанія перебуває у процесі переговорів з кредиторами щодо реструктуризації боргу, укладення договорів про відчуження основних активів потребує особливої обережності та прозорості. Внутрішні регламенти можуть передбачати обов'язкову перевірку правочину на добросовісність – свого роду compliance-аналіз, де оцінюється мета договору, його економічний зміст та можливі наслідки для третіх осіб. Якщо виявиться, що потенційна угода має на меті лише виведення активів чи інші дії на шкоду партнерам, керівництво компанії повинно вживати заходів для зміни умов або відмови від такої угоди.

По-третє, суб'єкти господарювання можуть запроваджувати етичні кодекси та політики добросовісної поведінки у своїй діяльності. Наприклад, багато великих компаній добровільно приймають корпоративні кодекси честі, які зобов'язують співробітників діяти чесно і прозоро у відносинах з контрагентами. Хоч такі документи і не мають сили закону, вони формують відповідну культуру ведення бізнесу і можуть запобігти ситуаціям, коли менеджмент піде на свідомо неправомірні договірні кроки. Внутрішній контроль (аудит) угод, особливо значних, допомагає виявляти потенційні конфлікти інтересів чи ризики зловживань ще до того, як угода буде укладена. Це важливо, оскільки після укладення недобросовісного договору компанія ризикує втратити репутацію та понести витрати у судових спорах, а сама угода може бути визнана недійсною.

Нарешті, варто враховувати і аспект конкурентної поведінки. Якщо підприємство займає домінуюче становище на ринку, його внутрішні стандарти договорів мають бути особливо зваженими, аби не допустити зловживання монопольними можливостями. ЦК України прямо забороняє використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції чи зловживання монопольним становищем. Тому юристи компанії-монополіста повинні

перевіряти, щоб договори не містили дискримінаційних умов для контрагентів, які могли б трактуватися як недобросовісна конкуренція (наприклад, нав'язування ексклюзивних умов постачання, що блокують інших учасників ринку, тощо). Дотримання антимонопольного законодавства – це також елемент запобігання зловживанням, адже порушення в цій сфері одночасно є зловживанням правом і тягне юридичні санкції з боку держави.

Таким чином, внутрішні інструменти попередження зловживань з боку суб'єктів господарювання включають ретельне опрацювання типових договірних умов на предмет їх справедливості, залучення юридичних експертів для оцінки добросовісності кожної значної угоди, впровадження внутрішніх політик комплаєнсу та етичних стандартів, а також контроль за дотриманням вимог конкурентного законодавства. Саморегуляція та відповідальність бізнесу в цьому питанні здатні мінімізувати ризики зловживань ще до вирішення спору у суді.

До іншої групи, ми відносимо попередження зловживання правом саме через законодавче регулювання та роль судової влади у попередженні зловживань. В українському правопорядку інструменти запобігання зловживанням правом закріплені як на рівні принципів законодавства, так і в діяльності судів, які ці принципи застосовують. На законодавчому рівні базовою нормою виступає вже згадана стаття 13 ЦК України. Її третя частина встановлює загальну заборону на зловживання цивільними правами, що є своєрідним «запобіжником» проти недобросовісної поведінки учасників цивільного обороту. Ця норма носить принциповий, оціночний характер – вона не містить вичерпного переліку заборонених дій, а говорить про будь-які дії з наміром завдати шкоди або інші форми зловживання. Такий підхід виправданий, адже наперед перелічити всі можливі способи обходу закону неможливо, відтак, законодавець встановлює загальну заборону, залишаючи судам визначати конкретні прояви зловживання у кожному випадку. Додатково, спеціальні норми забороняють окремі різновиди зловживань у договірній сфері. Наприклад, вже згадана частина 5 статті 13 ЦК України забороняє використання прав для

неправомірного обмеження конкуренції, а Закон України «Про захист економічної конкуренції» передбачає санкції за зловживання монопольним становищем і укладення антиконкурентних угод. Також, у сфері захисту прав споживачів діє норма про недійсність несправедливих умов споживчих договорів – це аналог механізму, який раніше існував і для господарських договорів [121].

Головну роль у реалізації принципу заборони зловживання правом відіграє судова влада. Саме суди, розглядаючи конкретні спори, дають оцінку поведінці сторін з погляду добросовісності та вживають необхідних заходів. Інструменти, які суд може застосувати для припинення зловживання правом, включають, зокрема, визнання договору (правочину) недійсним, відмову в позові, якщо вимога ґрунтується на недобросовісній поведінці, або інші способи захисту. Наприклад, якщо встановлено, що оспорюваний договір укладений виключно з метою нашкодити контрагенту чи третій особі, або за наявності зловмисного наміру однієї зі сторін і порушення прав іншої, суд визнає його недійсним як такий, що суперечить вимогам закону та засадам цивільного права. Підставою для цього служить стаття 203 ЦК України (вимоги до правочину) у поєднанні з принципом статті 13 ЦК України про межі здійснення прав. Хоча чинне законодавство прямо не відносить такі угоди до нікчемних, потерпіла сторона (або третя особа, права якої порушено) може звернутися до суду з позовом про визнання правочину недійсним – і суд, встановивши недобросовісність, задовольнить таку вимогу, захищаючи права добросовісної сторони [6].

Судові рішення у спорах про зловживання правом виконують не лише функцію відновлення порушених прав, а й превентивну функцію. Коли суд відмовляє позивачу в задоволенні вимог, виявивши з його боку зловживання, це слугує сигналом для бізнес-спільноти, що недобросовісна поведінка не приносить юридичного результату. Таким чином формується превентивний ефект, відповідно суб'єкти господарювання знають, що спроба використати юридичні процедури або договірні механізми для досягнення неправомірних цілей буде нейтралізована судом. Особливо показовою є практика щодо

кредиторських прав, у яких суди сформувавши єдину позицію, де визнають, якщо боржник переоформив майно на афілійовану особу аби уникнути боргів, кредитор може ініціювати судовий розгляд і домогтися визнання недійсної такої угоди.

Професор М. І. Козюбра переконливо наполягає на такому способі захисту протидії як практична діяльність правозастосовних органів, передусім органів судової влади, враховуючи, що зловживання правом відбувається під час його реалізації. На його думку, суди мають відповідні засоби і повноваження, аби зловживання правом не відбулося, в кожному конкретному випадку виявити добросовісність суб'єкта реалізації прав та вирішити справу, керуючись принципами верховенства права, співвідносячи конкретні дії особи з метою правової норми, не допускаючи можливості порушення охоронюваних прав та інтересів інших осіб або всього суспільства [17; 297].

Окрім визнання недійсності правочинів, суд може відмовити в примусовому виконанні явно недобросовісної договірної умови. Наприклад, якщо сторона вимагає стягнення непропорційно великої неустойки, посилаючись на договір, але буде встановлено, що така неустойка явно каральна і була нав'язана слабшій стороні, суд може кваліфікувати це як зловживання правом і відмовити у стягненні в повному обсязі (зменшивши неустойку до розумного розміру на підставі статті 551 ЦК України). Таким чином, судова discreція дозволяє пом'якшити наслідки недобросовісних умов і відновити баланс, навіть якщо формально умова була погоджена сторонами.

Варто зазначити, що ефективність судових інструментів значною мірою залежить від доказової бази зловживання правом часто буває складно довести, адже пряма умисна мета сторони може маскуватися під легітимну. Тому суди використовують сукупність фактичних обставин і презумпції добросовісності [66].

Якщо ж наведені факти (наприклад, різке погіршення майнового стану боржника після спірного правочину, або очевидна економічна не вигідність операції для потерпілої сторони) переконують суд у недобросовісності, він

застосовує описані вище заходи – відмовляє у захисті права або визнає договір недійсним.

Отже, по лінії «держава – суд – право» вибудовано систему, де закон встановлює загальну заборону на зловживання правами, а суди наповнюють цю норму конкретним змістом, виявляючи та припиняючи недобросовісні дії. Законодавчі інструменти дають підстави для реакції, а судова влада практично реалізує превентивну функцію, виносячи рішення, що усувають наслідки зловживань і стримують інших від подібної поведінки у майбутньому.

Однак, слід зауважити, що не всі вчені дотримуються думки, що зловживання правом не потрібно законодавчо закріплювати. Так, професор Р. А. Майданик пропонував доповнити статтю 628 ЦК України нормою про визнання несправедливою тієї умови договору, яка самотійно або в поєднанні з іншими умовами порушує права та законні інтереси іншої сторони або суперечить принципу добросовісності. Введення такого положення, на думку науковця, дозволило б судам впевненіше визнавати недійсними явно односторонні умови, не очікуючи, поки законодавець знову надасть пряму норму (як було до 2018 року в ГК України) [27].

І справді, можна припустити, що якщо існує порушення, яке повторюється неодноразово, то можливо є сенс таке порушення заборонити на законодавчому рівні, що своєю чергою посприє більшій обізнаності суб'єктів господарювання про таку норму та заборону, та разом з тим зменшить завантаженість судів, які наразі змушені розглядати чималу кількість справ, де сторони позиваються про визнання правочинів недійсними у зв'язку зі зловживанням правом. Відповідно теоретично визнання таких правочинів нікчемними на законодавчому рівні дозволить уникнути багато судових справ, які по суті мають такий самий предмет. Однак як слушно зауважує професор М. І. Козюбра такий шлях як детальна регламентація суб'єктивних прав та встановлення заборон на конкретні дії, які однак можуть призвести до викривлення мети правової норми. Такий нормотворчий шлях не є універсальним, оскільки ревізувати весь масив існуючих суб'єктивних прав ні технічно, ні навіть теоретично неможливо.

Формальна заборона одних дій буде породжувати пошук інших можливостей зловживання у межах суб'єктивних прав [17; 297].

Професор також пропонує встановити санкції за конкретне зловживання правом, тобто кваліфікувати зловживання як правопорушення. Однак незрозумілим залишається питання де саме ці санкції будуть встановлюватися і чи встановлення санкції у кожному випадку буде відповідальністю суду? Тим більше, ми думаємо, що встановлення санкції за зловживання правом прямо суперечить самому принципу зловживання правом, адже він не визнається порушенням законодавства, а відтак про санкцію мова йти не може.

На основі проведеного аналізу можемо запропонувати кілька конкретних ідей щодо вдосконалення механізмів запобігання зловживанням правом у договірних відносинах. Перш за все, на нашу думку, все ж, варто розглянути можливість відновлення в законодавстві норми про несправедливі договірні умови у сфері господарських договорів. Скасування частини 2 статті 207 ГК України в 2018 році створило прогалину, яку доцільно заповнити шляхом внесення змін до ЦК України. Наприклад, можна доповнити ЦК України статтею, аналогічною до статті 18 Закону України «Про захист прав споживачів», яка б визначала критерії несправедливих умов у договорах між підприємцями і наслідки їх використання. Це забезпечило б пряму охорону прав слабшої сторони у випадках, коли її контрагент диктує явно несправедливі умови. Звичайно, важливо виписати цю норму чітко, щоб вона не стала інструментом зловживання вже з боку недобросовісних боржників (які можуть прагнути визнати будь-яку невідповідну для себе умову «несправедливою»).

Доречним у спорах із зловживанням правом також стало б роз'яснення судовою владою щодо застосування доктрини зловживання правом. Хоча ВС вже напрацював чимало рішень, корисним був би узагальнюючий документ – наприклад, постанова Пленуму ВС – про практику застосування частини 3 статті 13 ЦК України. В такому акті можна було б систематизувати критерії, вироблені судами (наявність умислу на шкоду, негативні наслідки для іншої сторони, невідповідність поведінки економічній логіці тощо), а також окреслити

процесуальні питання доведення недобросовісності. Це підвищило б передбачуваність рішень і спрямувало б нижчі суди до єдиних стандартів доказування в справах про зловживання правом.

Отже, можемо дійти до висновку, що запобігання зловживанням правом суб'єктами господарювання у договірних відносинах вимагає комплексних зусиль. Потрібне оновлення законодавства (точкове, без надмірної деталізації, але із забезпеченням базових гарантій добросовісності), активна та послідовна судова практика, а також внутрішня відповідальність самого бізнесу. Поєднання внутрішніх корпоративних заходів з державними правовими інструментами створить систему стримувань і противаг, за якої недобросовісна поведінка буде своєчасно виявлятися та припинятися. Як результат, зросте довіра між учасниками господарського обороту, зменшиться кількість спорів, а ринок функціонуватиме на засадах чесної конкуренції та взаємної поваги до прав один одного. Це є тією метою, заради якої принцип заборони зловживання правом був запроваджений і продовжує розвиватися у праві України.

***

У другому розділі нашої магістерської роботи ми здійснили комплексне дослідження проблематики зловживання правом у договірних відносинах суб'єктами господарювання. Виходячи з аналізу судової практики і нормативного регулювання, нам вдалося виявити основні закономірності, проблемні зони, а також сформулювати власні підходи до класифікації та попередження таких зловживань.

Ми дослідили, що зловживання правом найчастіше проявляється у господарських договорах у таких формах як укладення фіктивних або удаваних правочинів, використання договорів для прихованого виведення активів, маніпуляцію формальними правами на шкоду добросовісним контрагентам або кредиторам. Особливу увагу ми приділили тому, як саме суди кваліфікують такі дії, і з'ясували, що ключовими критеріями визнання дій сторін недобросовісними є момент укладення правочину, афілійованість сторін, відсутність економічного змісту та очевидна шкода іншій стороні.

Ми проаналізували актуальні судові рішення, що дозволило нам простежити сталість судової позиції щодо недопущення зловживання правом у договірних відносинах. Зокрема, було підтверджено, що суди дедалі частіше виходять за межі формального підходу і оцінюють правомірність дій сторін крізь призму добросовісності, економічної обґрунтованості та соціальної мети правочину.

Особливої уваги ми надали договорам, які укладаються у період неплатоспроможності боржника – з метою виведення активів, імітації боргів або ухилення від виконання рішень суду. Такі дії кваліфікуються судами як фраздаторні правочини, і це дозволяє кредиторам захищати свої інтереси навіть у випадку формальної правомірності дій боржника. Судова практика сформувала важливу доктрину – договір не може бути прикриттям для порушення прав інших учасників правовідносин.

Ми запропонували власну класифікацію зловживань правом у договірних правовідносинах, яка, на нашу думку, має як наукове, так і прикладне значення, оскільки вона дозволяє точніше ідентифікувати ризикові ситуації, оцінювати правові дії сторін у господарських спорах, а також уніфікувати підхід до розуміння природи зловживання правом.

Також ми детально розглянули типові умови договорів, які є найбільш вразливими з погляду потенційного зловживання – це, зокрема, надмірні санкції (пеня/штраф), непропорційне розподілення прав і обов'язків сторін, обтяжливі умови для економічно слабшого суб'єкта, приховані обмеження на розпорядження майном, тощо. Ми підтвердили, що саме такі положення найчастіше стають предметом судових спорів, і саме з ними пов'язані найбільш поширені випадки недобросовісної поведінки.

У цьому розділі також було запропоновано конкретні правові інструменти попередження зловживань від внутрішньої договірної політики підприємства до вдосконалення норм ЦК України. Зокрема, ми наголосили на доцільності закріплення презумпції недобросовісності у випадках фіктивності правочину, а

також на важливості підвищення ролі суду як активного арбітра при тлумаченні договорів з позицій добросовісності та справедливості.

Підбиваючи підсумки, другий розділ нашої роботи дозволив виявити і глибоко осмислити найбільш критичні аспекти зловживання правом у господарських відносинах. На нашу думку, результати, отримані у другому розділі, мають важливе значення як для розвитку правової доктрини, так і для вдосконалення практики господарського судочинства. Проведене дослідження не лише підтверджує наявність системної проблеми зловживання правом у договірних правовідносинах, а й окреслює її конкретні форми, механізми та правові наслідки.

ВИСНОВКИ

У межах виконання магістерського дослідження «Зловживання правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання» ми послідовно реалізували поставлену мету – з'ясували сутність, юридичну природу, форми прояву та можливості протидії зловживанню правом, що виникають у договірних зобов'язаннях. Ми не лише систематизували наявні наукові підходи та проаналізували правозастосовну практику, а й запропонували власну класифікацію форм зловживання та надали конкретні рекомендації щодо їх запобігання.

У першому розділі роботи розкрито теоретико-правові засади явища зловживання правом у договірних правовідносинах суб'єктів господарювання. Проаналізовано історичні витoki проблематики, починаючи від римського приватного права, та простежено еволюцію підходів до заборони зловживання правами у подальшому розвитку цивілістичної доктрини. Дослідження сучасних наукових поглядів дозволило визначити ключові підходи до розуміння поняття «зловживання правом» та його ознак. Встановлено, що зловживання правом, хоча формально і здійснюється в межах наданих прав, характеризується відсутністю легітимної (правомірної) мети використання права, вчиненням дій усупереч соціальному призначенню цього права, наявністю (або ризиком заподіяння) шкоди іншій особі, а також порушенням базових засад права – принципів добросовісності, справедливості, розумності та рівності сторін.

У результаті комплексного аналізу ми сформулювали власне визначення зловживання правом у договірних відносинах як умисне або необережне використання суб'єктивного права стороною договірних відносин всупереч його соціальному призначенню, що може завдати шкоди іншій стороні договору та/або порушує встановлені принципи цивільного законодавства, норми моралі та права загалом. Таке визначення охоплює ключові ознаки цього явища та відмежовує його як від правомірної реалізації права, так і від прямих правопорушень. Крім того, у першому розділі досліджено існуючі приватноправові механізми протидії зловживанню правом. З'ясовано, що

цивільне законодавство України закріплює низку загальних засобів проти недобросовісної поведінки учасників договірних відносин – зокрема, можливість визнання правочину недійсним, відмову суду в захисті права у разі його недобросовісного здійснення, стягнення збитків тощо. Окрему увагу приділено ролі суду як арбітра, що встановлює межі допустимості реалізації прав. Саме судова влада покликана оцінити поведінку сторін на відповідність принципам добросовісності та справедливості, і у разі виявлення зловживання – застосувати належні правові наслідки (відмовити в позові, визнати договір або його умову недійсними, застосувати інші засоби захисту). Таким чином, перший розділ закладає теоретичне підґрунтя дослідження: визначено понятійний апарат, критерії кваліфікації зловживань правом та наявні правові інструменти реагування на них.

У другому розділі ми зосередились на практичному аспекті дослідження. На основі аналізу актуальної судової практики вдалося виявити типові ситуації зловживання правом, що виникають у господарських правовідносинах. До таких ситуацій ми відносимо укладення фіктивних договорів, використання договору як інструмента виведення активів, маніпуляції строками, формальне виконання при відсутності економічної мети. Ми встановили, що суди дедалі частіше виходять за межі формального підходу і досліджують справжній зміст правочину, контекст його укладення та наявність добросовісності у діях сторін. Суди досліджують намір і мету укладення договору, економічну обґрунтованість транзакції, контекст укладення правочину, а також дотримання сторонами принципу добросовісності. Таким чином правосуддя забезпечує перевагу сутності над формою: жоден контракт не може слугувати прикриттям для порушення прав та інтересів інших осіб. Навіть якщо договір зовні відповідає вимогам закону, але укладений із неправомірною метою чи в спосіб, що порушує баланс інтересів, суди визнають такі дії недопустимими – відмовляють у захисті права, отриманого внаслідок зловживання, або визнають договір (окремі його умови) недійсними задля відновлення справедливості.

Окремо у другому розділі проаналізовано судові спори, пов'язані з зловживаннями правом у контексті неплатоспроможності та банкрутства. Значна частина виявлених випадків стосується ситуацій, коли підприємство-боржник, перебуваючи у скрутному фінансовому становищі, укладає договори з метою вивести активи, створити уявні боргові зобов'язання або іншим чином ухилитися від відповідальності перед кредиторами. Такі правочини у судовій практиці кваліфікуються як фраздаторні та удавані. Наше дослідження підтвердило, що навіть за формальної законності подібних договорів суди готові визнавати їх недійсними, оскільки їх укладення порушує принцип добросовісності і спрямоване на заподіяння шкоди іншим учасникам відносин. Таким чином, судова практика виробила важливу доктрину: заборонено зловживати договірною формою для прикриття протиправних цілей. Договори, укладені в обхід закону чи з метою завдати шкоди іншим (наприклад, кредиторам у справі про банкрутство), не отримують судового захисту, що є дієвим запобіжником недобросовісної поведінки у бізнес-середовищі.

На основі опрацьованого матеріалу ми поділили усі спори на дві великі групи, а саме: спори пов'язані із банкрутством та із укладенням різноманітних видів договорів, а також розробили авторську класифікацію форм зловживання правом у договірних правовідносинах, що передбачає розподіл:

- за предметом спору, що виникає внаслідок зловживання (наприклад, спори про визнання договору недійсним, витребування майна, визнання права власності);
- за кількістю сторін залучених у недобросовісні відносини (двостороннє зловживання – між сторонами договору; багатостороннє – із залученням афілійованих або номінальних осіб для створення видимості правомірності);
- за підставами виникнення (зловживання при виконанні судового рішення; при розпорядженні майном; при імітації господарської діяльності).

Дана класифікація має як наукове, так і прикладне значення, адже дозволяє більш точно ідентифікувати ситуації зловживань та надає орієнтири для

судового аналізу, а також може слугувати підґрунтям для подальшої класифікації та дослідження судових спорів щодо зловживання правом у договірних відносинах.

У ході дослідження також було виокремлено типові договірні положення, що створюють передумови для зловживання правом. Аналіз показав, що до таких небезпечних умов належать, зокрема, положення про односторонню зміну чи розірвання договору за бажанням лише однієї сторони, явно непропорційні (надмірні) штрафні санкції за порушення зобов'язань, одностороннє звільнення від відповідальності чи інші явні дисбаланси у правах та обов'язках сторін. Подібні умови можуть бути інструментом тиску або недобросовісної вигоди для однієї зі сторін у зв'язку із чим, нами було запропоновано конкретні шляхи їх нейтралізації, зокрема: впровадження узгоджуваних механізмів змін, чітке визначення обов'язків, правова перевірка перед укладенням договору.

Таким чином, результати другого розділу мають безпосередню практичну спрямованість: виявлено реальні проблеми правозастосування та запропоновано шляхи їх подолання. На основі всебічного аналізу зроблено висновок, що протидія зловживанням правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання повинна бути комплексною. По-перше, необхідне вдосконалення законодавства – усунення прогалин та нечіткостей, які дозволяють недобросовісним сторонам маніпулювати правами. Зокрема, у роботі висунуто пропозицію відновити у законодавстві норму про несправедливі договірні умови у відносинах між підприємцями (аналогічно до норми, що існує для захисту прав споживачів). По-друге, потрібна послідовна та єдина судова практика, тому у роботі ми рекомендує підготувати офіційні роз'яснення або узагальнення постанови Пленуму Верховного Суду щодо застосування доктрини заборони зловживання правом у господарських спорах. Чітке окреслення найвищою судовою інстанцією критеріїв добросовісності та ознак недобросовісної поведінки, а також процесуальних питань доказування умислу на шкоду, підвищить передбачуваність судових рішень і уніфікує підходи нижчих судів. По-третє, сам бізнес-сектор має запроваджувати внутрішні

інструменти запобігання зловживанням. Йдеться про розвиток корпоративної культури добросовісності, а саме: стандартизацію та перевірку типових договорів на предмет справедливості, внутрішні політики комплаєнсу і контролю за укладенням значних правочинів, виховання етичних стандартів серед працівників. Лише поєднання вдосконаленого правового регулювання, дієвого судового контролю і свідомої саморегуляції бізнесу здатне створити систему стримувань і противаг, за якої зловживання правами буде своєчасно виявлятися та припинятися.

Підсумовуючи проведені дослідження, слід підкреслити, що зловживання правом у договірних відносинах суб'єктів господарювання є глибокою та системною проблемою сучасної правової практики, яку, хоч і неможливо повністю викоринити з нашої реальності, проте цілком реально обмежити до мінімальних проявів завдяки ефективному правовому регулюванню, зваженій судовій практиці та високій правовій культурі учасників договірних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Black's law dictionary / ed. by B. A. Garner. 9th ed. St. Paul, MN : West Publishing Co., 2009. 1920 p.
2. Nesterenko A. Concepts of Roman law in modern justice. *Global prosperity*. 2022. Vol. 2., Issue 4. P. 27–33.
3. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України. *Судова влада України*. URL: <https://vsh.ko.court.gov.ua/sud1009/presscentr/1/111138/> (дата звернення: 08.03.2025).
4. Барон Ю. С. Система римського цивільного права. Вип. 1. Кн. 1: Загальна частина. 1898. С. 173.
5. Бару М. И. О статье 1 Гражданского кодекса. *Советское государство и право*. 1958. № 12. С. 117–118.
6. Беляневич О. Науковий висновок щодо фродаторних та фіктивних правочинів. *Координата (платформа аналітики)*. URL: <https://coordynata.com.ua/naukovij-visnovok-sodo-zastosuvanna-institutu-nedijsnosti-pravocinu-sodo-fraudatornih-ta-fiktivnih-pravociniv> (дата звернення: 01.02.2025).
7. Бринцев О. Кваліфікуючі ознаки поняття способу захисту права у контексті судової реформи. *Право України*. 2017. № 9. URL: <https://hr.arbitr.gov.ua/sud5023/pres-centr/publications/405021/> (дата звернення: 14.02.2025).
8. Бровченко Т. І., Миргород В. О. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70), № 3. С. 51–56. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/11.pdf (дата звернення: 04.04.2025).
9. Буроменська Н. Л. Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2021. 247 с.

10. Вдовичен О. Генеза розвитку категорії «зловживання правом». *Віче*. 2013. № 18. С. 13–16.
11. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів. / ред. А. В. Нижного. Київ : Алерта, 2020. 234 с. URL: https://nsj.gov.ua/files/1586259074Nyzhny_Viznannya_pravochiniv_v2_1912_09_avt.pdf (дата звернення: 15.02.2025).
12. Ганьба О. Б. Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 95-99.
13. Господарський кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 13.02.2025).
14. Губар О. С. Недопустимість зловживання правом у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013.
15. Добросовісність: доктрина & судова практика / ред. І. В. Спасибо-Фатєєва. Харків : ЕКУС, 2021. 358 с.
16. Жорнік О. М. Застосування поняття недійсності правочину та її види у цивільному судочинстві. *Адвокат*. 2012. № 9 (144). С. 33-36.
17. Загальна теорія права : підручник / ред. М. І. Козюбра. Київ : Ваіте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf> (дата звернення: 04.04.2025).
18. Калюжний Р. А., Андрющенко І. Г. Зловживання правом: сутність та шляхи протидії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8 (58). С. 16-22.
19. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Цивільне право і процес*. 2020. № 9. С. 31–36. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/9/7.pdf> (дата звернення: 04.05.2025).
20. Козюбра М. І. Дихотомія букви і духу права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2008. Т. 77. С. 3–8. URL:

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9c320f97-bb48-41f9-bbbe-85425f21e1a1/content> (дата звернення: 04.04.2025).

21. Козюбра М. І. Право, наука та інші форми світосприйняття і методологія: лінії взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 3–12. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8ca8636d-b22a-4e96-8fc6-c5dfdb0045aa/content> (дата звернення: 04.04.2025).
22. Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Курс цивільного процесу : підручник / ред. В. В. Комаров. Харків : Право, 2011. 1352 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi44/0033905.pdf> (дата звернення: 04.04.2025).
23. Кот О. Способи захисту договірних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 11. С. 13–18.
24. Кушерець Д. Характеристика окремих способів захисту майнових прав сторін у договірних зобов'язаннях. *National law journal : theory and practice*. 2014. С. 132–137.
25. Лазарєв В. В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 179–189.
26. Лазарєв В. Становлення концепції зловживання правом: від Стародавнього Риму до ХІХ сторіччя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. Спец. вип. № 2 (127). С. 29–34.
27. Майданик Р. А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 511 с.
28. Марусяк Т. С. Деформації правосвідомості: типологія та межі норми. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. Випуск 4 (20). С. 62-67.
29. Морозовий Є. Щодо визнання недійсним правочинів направлених на уникнення звернення стягнення на майно боржника. *ADVOKAT POST*. URL: <https://advokatpost.com/shchodo-vyznannia-nedijsnym-pravochyniv->

[napravlenykh-na-unyknennia-zvernennia-stiahnennia-na-majno-borzhnyka/](#)

(дата звернення: 01.03.2025).

30. Мілаш В. Принцип свободи договору: необхідні межі при укладенні та реалізації підприємницького комерційного договору. *Право України*. 2005. № 6. С. 50–54.
31. Мілетич О. О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015.
32. Полянський Т. Т. Зловживання правом як специфічне правопорушення. *Vivat iustitia*. 2006. № 5. С. 15–19.
33. Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження). : монографія. Київ : Редакція журналу «Право України» ; Харків : «Право», 2013. 376 с.
34. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.04.2020 у справі № 610/1030/18-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89252048> (дата звернення: 01.03.2025).
35. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786> (дата звернення: 08.02.2025).
36. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2018 у справі № 338/180/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963905> (дата звернення: 01.03.2025).
37. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.06.2019 у справі № 910/15651/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82703506> (дата звернення: 01.03.2025).
38. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2019 у справі № 487/10132/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86243059> (дата звернення: 01.03.2025).
39. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.05.2020 у справі № 910/16744/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82261953> (дата звернення: 01.03.2025).

40. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.09.2020 у справі № 469/1044/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270734> (дата звернення: 01.03.2025).
41. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16.06.2020 у справі № 145/2047/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90933484> (дата звернення: 01.03.2025).
42. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16.07.2019 у справі № 910/15893/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83086998> (дата звернення: 01.03.2025).
43. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 у справі № 902/417/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952210> (дата звернення: 02.03.2025).
44. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19.01.2022 у справі № 910/6899/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102891954> (дата звернення: 01.03.2025).
45. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19.02.2020 у справі № 210/4458/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88138152> (дата звернення: 01.03.2025).
46. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.08.2018 у справі № 925/1265/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76474144> (дата звернення: 15.02.2025).
47. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.05.2021 у справі № 461/9578/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967339> (дата звернення: 13.02.2025).
48. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.06.2019 у справі № 910/16981/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83000607> (дата звернення: 01.03.2025).
49. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28.09.2021 у справі № 761/45721/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101473371> (дата звернення: 23.02.2025).

50. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 у справі № 569/17272/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80116150> (дата звернення: 01.03.2025).
51. Постанова Верховного Суду України від 09.08.2017 у справі № 359/1654/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/68337668> (дата звернення: 02.03.2025).
52. Постанова Верховного Суду України від 21.01.2015 у справі № 6-197цс14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/42496157> (дата звернення: 15.02.2025).
53. Постанова Верховного Суду України від 23.08.2017 у справі № 306/2952/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/68742291> (дата звернення: 02.03.2025).
54. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 09.06.2021 у справі № 638/2304/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97735876> (дата звернення: 02.03.2025).
55. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10.02.2021 у справі № 754/5841/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938438> (дата звернення: 01.03.2025).
56. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.04.2022 у справі № 757/62043/18-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103986061> (дата звернення: 01.03.2025).
57. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.05.2020 у справі № 372/3541/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89289816> (дата звернення: 22.02.2025).
58. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 26.04.2023 у справі № 644/5819/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110486077> (дата звернення: 01.03.2025).

59. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду: від 04.08.2020 у справі № 04/14-10/5026/2337/2011. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90882111> (дата звернення: 02.03.2025).
60. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду: від 26.05.2020 у справі № 922/3796/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89623924> (дата звернення: 02.03.2025).
61. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 03.03.2020 у справі № 904/7905/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88149805> (дата звернення: 02.03.2025).
62. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 03.03.2020 у справі № 910/7976/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88149834> (дата звернення: 01.03.2025).
63. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 03.03.2020 у справі № 916/3600/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88149860> (дата звернення: 02.03.2025).
64. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 04.04.2023 у справі № 902/311/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110205550> (дата звернення: 15.02.2025).
65. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 05.04.2023 у справі № 922/4278/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110144368> (дата звернення: 23.02.2025).
66. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 12.07.2022 у справі № 910/8482/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105389856> (дата звернення: 22.02.2025).
67. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 12.10.2021 у справі № 905/2382/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100544455> (дата звернення: 02.03.2025).

68. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 14.12.2021 у справі № 910/2920/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102147482> (дата звернення: 02.03.2025).
69. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16.02.2023 у справі № 903/877/20 (903/150/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109422997> (дата звернення: 08.02.2025).
70. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 17.09.2020 у справі № 904/4262/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91653032> (дата звернення: 02.03.2025).
71. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.02.2020 у справі № 915/411/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87735731> (дата звернення: 02.03.2025).
72. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.10.2021 у справі № 910/8791/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100679618> (дата звернення: 02.03.2025).
73. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 20.01.2021 у справі № 910/8992/19 (910/20867/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94552813> (дата звернення: 02.03.2025).
74. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 20.05.2020 у справі № 922/1903/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89539271> (дата звернення: 22.02.2025).
75. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 22.04.2021 у справі № 908/794/19 (905/1646/17). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96702589> (дата звернення: 02.03.2025).
76. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 26.02.2020 у справі № 910/14139/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88050548> (дата звернення: 15.02.2025).

77. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 26.05.2022 у справі № 908/1730/18 (908/3089/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104827264> (дата звернення: 02.03.2025).
78. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 27.07.2023 у справі № 910/12713/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112545735> (дата звернення: 15.02.2025).
79. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 28.11.2019 у справі № 910/8357/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86176126> (дата звернення: 15.02.2025).
80. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29.05.2024 у справі № 910/8344/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119470274> (дата звернення: 02.03.2025).
81. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29.08.2023 у справі № 910/5958/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113203817> (дата звернення: 15.02.2025).
82. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 15.05.2019 у справі № 462/5804/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82246769> (дата звернення: 15.02.2025).
83. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 24.07.2019 у справі № 405/1820/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83387308> (дата звернення: 02.03.2025).
84. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 22.02.2024 у справі № 464/7832/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117206372> (дата звернення: 01.03.2025).
85. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 31.03.2021 у справі № 201/2832/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96006082> (дата звернення: 02.03.2025).

86. Постанова Верховного Суду у складі палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 24.11.2021 у справі № 905/2030/19 (905/2445/19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102147785> (дата звернення: 02.03.2025).
87. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 19.01.2024 у справі № 911/2269/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116445536> (дата звернення: 02.03.2025).
88. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду: від 07.12.2018 у справі № 910/7547/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78484783> (дата звернення: 08.02.2025).
89. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду: від 19.02.2021 у справі № 904/2979/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95170149> (дата звернення: 07.02.2025).
90. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 02.06.2021 у справі № 904/7905/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97806436> (дата звернення: 02.03.2025).
91. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 13.02.2025).
92. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 02.07.2024 у справі № 920/1319/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120312649> (дата звернення: 02.03.2025).
93. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 30.01.2025 у справі № 910/4111/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124997495> (дата звернення: 15.02.2025).

94. Постанова Північного апеляційного господарського суду у складі колегії суддів від 03.12.2024 у справі № 925/1544/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123710562> (дата звернення: 02.03.2025).
95. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 08.11.2023 у справі № 913/567/20 (913/127/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114991746> (дата звернення: 02.03.2025).
96. Поєдинок В. В. Несправедливі умови в господарських договорах. *Економіка та право*. 2019. № 4 (55). С. 24–31. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/economiclaw/article/view/8205/7447> (дата звернення: 28.02.2025).
97. Рогач О. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження : монографія. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
98. Рогач О. Я., Алексій Р. В. Феномен зловживання правом та зловживання свободою договору: порівняльно-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 260–264.
99. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 23–35.
100. Рішення Господарського суду Волинської області від 23.09.2024 у справі № 903/135/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121951888> (дата звернення: 02.03.2025).
101. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 14.11.2024 у справі № 904/3973/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123010126> (дата звернення: 02.03.2025).
102. Рішення Господарського суду Одеської області від 20.06.2024 у справі № 911/555/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119993303> (дата звернення: 15.02.2025).
103. Рішення Господарського суду міста Києва від 29.11.2024 у справі № 910/11277/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123424755> (дата звернення: 08.03.2025).

104. Рішення Господарського суду Полтавської області від 22.10.2024 у справі № 917/1360/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122922317> (дата звернення: 02.03.2025).
105. Рішення Господарського суду Черкаської області від 14.02.2024 у справі № 925/1544/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117009843> (дата звернення: 02.03.2025).
106. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 у справі № 18-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text> (дата звернення: 01.03.2025).
107. Рішення Конституційного Суду України від 28.04.2021 № 2-р (П)/2021 у справі № 3-95/2020(193/20). URL: <https://ccu.gov.ua/docs/3558> (дата звернення: 01.03.2025).
108. Салазський О. С. Зловживання правом як підстава визнання правочину недійсним. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2021. № 54 (2). С. 29–33.
109. Сverdlichenko V. P. Аналіз категорії «зловживання правом на честь, гідність та ділову репутацію» в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Форум права*. 2017. № 5. С. 356–361. URL: <https://zenodo.org/records/1199304> (дата звернення: 04.04.2025).
110. Словник UA. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=шикана> (дата звернення: 04.04.2025).
111. Смуток М. В. Застосування формули Радбруха в сучасній судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 66–69.
112. Тимошенко В. І. Деформація індивідуальної правосвідомості як передумова зловживання правом. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 3 (89). С. 13–22.
113. Тихомиров Д. О., Харченко Н. П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : «Право»*. 2016. Т. 1, № 38. С. 26–29.

114. Ткаля О.В. Витоки правових аномалій, їх історичні причини. *Правова держава*. 2021. № 42. С. 45-51.
115. Федосєєва Т. Р. Неприпустимість суперечливої поведінки учасника судового процесу. *Захист прав та інтересів в умовах реформування приватного права в Україні : збірник наукових праць учасників круглого столу*. 2022. С. 84–88. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5fcd340f-2842-4138-bf57-c33688fe3938/content> (дата звернення: 22.02.2025).
116. Філатов О., Кириленко О. Защитные манеры. *Юридична практика*. № 13 (1005). URL: <https://pravo.ua/articles/zashhitnye-manery/> (дата звернення: 20.02.2025).
117. Хабло О. Ю. Кримінально-процесуальні правовідносини та проблема зловживання правом. *Держава і право*. 2006. Вип. 34. С. 465–470.
118. Ханик-Посполітак Р. Ю. Поняття «несправедливі умови в договорах». *Наукові записки. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 102–105. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/96cfcb20-de1d-4f4a-a591-51ccd4d322d4/content> (дата звернення: 08.02.2025).
119. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук.12.00.01. Харків, 2005. 199 с.
120. Хохлова Т. С. Форми зловживання правом: теоретико - правовий аспект. *Journal «ScienceRise:Juridical Science»*. 2020. № 4 (14). С. 23–27. URL: https://journals.uran.ua/sr_law/article/view/216734/220772.
121. Цивільний кодекс України : Закон від 16.03.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.02.2025).
122. Чувакова Г. М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 60. С. 440–445.

123. Шапенко Л. О., Степанківська Н. А. Зловживання правом як загроза стабільним суспільним відносинам. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 29–32. URL: http://lsej.org.ua/6_2014/7.pdf (дата звернення: 04.05.2025).
124. Шипілов Л. М. До питання про поняття та сутність зловживання правом. *Право і безпека*. 2010. № 1. С. 6–9.
125. Шишлов Л. М. До питання про поняття та сутність зловживання правом. *Український юридичний портал*. URL: <http://randuk.info/statti/249-tioriua-gov/14812-2011-01-19-03-16-54.html> (дата звернення: 04.05.2025).
126. Штефан А. Зловживання цивільними процесуальними правами як процесуальний юридичний факт. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 2. С. 62–70.